

Kayıp Geçmişin Yetersiz İkameleri: İstanbul Ansiklopedisi'nin Hummalı *Queer* Arşivi

Ezgi Sarıtaş, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3445-4177, e-posta: ezgibsaritas@gmail.com

Özet

Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* tarihin kıyasında kalanların hikayelerini yazmak isteyen araştırmacılarca sık sık başvurulan, toplumsal tarihyazımı için olduğu kadar popüler imgelemde de önemli bir metin olagelmıştır. Resmi tarih yazımı kaynaklarının yanı sıra Reşad Ekrem Koçu'ya ve ansiklopedi yazarlarına ait notlar, fotoğraflar, İstanbul destanları, el yazmalarından parçalar ve gazete kupürlerinden oluşan arşiv, İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün kapsamlı bir kaydını tutar. Yirminci yüzyıl Türkiye'sinde dile getirilmesi güç homoerotik arzulara ve cinsiyet normlarının dışına düşen yaşantılara bolca yer veren İstanbul Ansiklopedisi arşivini araştırmacılar, "*queer* hisler arşivi" olarak ele almaktadır. Bu yazıda, İstanbul Ansiklopedisi'nin *queer* bir arşiv inşa ederken aynı zamanda arşiv kavramına içkin bazı çelişkileri abartıp dramatize ederek arşivi *queer*leştirdiği öne sürülmektedir. Kadir Has Üniversitesi ve SALT Araştırma'nın ortaklaşa yürüttüğü projeye İstanbul Ansiklopedisi arşivi uzun yıllardır içinde bulunduğu belirsizlikten kurtulmaktadır ve arşivin zengin içeriği yakında dijital olarak erişime açılacaktır. Öte yandan arşiv – her arşiv gibi- pek çok düzeyde eksiktir; yoklukla ve kısmilikle malumdür. Fetiş nesnelere, ansiklopedinin "hummalı" arşivinin eksiklerini ve boşluklarını doldurur. Farklı düzeylerdeki farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak fetiş nesnelere, arşivin kendisinin kayıp geçmişin yetersiz bir ikamesi olduğunu abartılı bir biçimde açığa vurur. Fetiş nesnelere, inşaat ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; arşivin sağladığı varlık imkânlarının yoklukla, eksiklikle ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini dramatize eder. Arşivden tarihin sırlarını ifşa eden bütünlüklü ve sarsılmaz bir tarihsel hakikat sunmasını bekleyen "dolabın epistemolojisi" karşısında İstanbul Ansiklopedisi arşivinin kısmi, çetrefilli, tedirgin edici ve bölük pörçük anlatıları, arşivin sunabileceklerinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olduğuyla yüzleşme olanaklarını genişleterek arşivi *queer*leştirir.

Anahtar Sözcükler: Arşiv, Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, *Queer*, Tarih.

Insufficient Substitutes of the Lost Past: The Feverish Queer Archive of İstanbul Ansiklopedisi

Abstract

Reşad Ekrem Koçu's *İstanbul Ansiklopedisi* (Istanbul Encyclopedia), a text frequented by researchers who wish to tell the stories of those at the margins of history, holds considerable significance for both social historiography and popular imagination. *Alongside the source materials of official historiography, the archive composed of Reşad Ekrem Koçu's and other encyclopedia writers' notes, photographs, İstanbul's epics, pieces from manuscripts, and newspaper clippings provides a comprehensive record of İstanbul's male homoerotic subculture. As homoerotic desires that could not be expressed in mid-twentieth century Turkey, and experiences transgressing gender norms occupy a central place in it, scholars studied İstanbul Ansiklopedisi archive as a queer archive of feelings. This essay argues, while building a queer archive, İstanbul Ansiklopedisi also queers the archive by exaggerating and dramatizing some incoherencies inherent to the concept. The joint project of Kadir Has University and SALT Research is resolving the uncertainty that has been surrounding the İstanbul Ansiklopedisi archive for a long time and the archive's rich content will soon be digitally available. However, like all archives, the archive of İstanbul Ansiklopedisi is absent at many levels and partiality and lack impair it. Fetish objects fill the absences and gaps of the "feverish" archive of the encyclopedia. Fetish objects as insufficient substitutes of various absences reveal in an exaggerated manner that the archive itself is an insufficient substitute of the lost past. The imaginary and mythical world built by fetish objects exposes the ways the creative, rejuvenating powers and destructive forces of the archive work together; it dramatizes the possibilities of existence it provides, which are intertwined with absence, lack, and the death drive. Against the "epistemology of the closet" which requires the archive to reveal the secrets of a coherent and stable historical truth, the partial, contradictory, and disturbing narratives of İstanbul Ansiklopedisi archive queers the archive by enhancing the possibilities of coming to terms with the fact that what the archive offers is nothing more than insufficient substitutes.*

Keywords: Archive, Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, Queer, History.

Giriş

1956 son baharında güzel yüz çizgileri ile çok değerli yabancı bir ressamın nazarı dikkatini çekerek yağlı boya portresi Büyükşehirin sanat şah eseri birkaç âbidesinin tabloları arasında Arjantine gitmiş gazete müvezzii bir İstanbul çocuğu; baş açık, yalın ayak, sırtında beyaz üstüne kırmızı çubuklu bir mintan İstanbul sokaklarını koşarı adımlarla dolaşır iken eylül ayının on birinci günü bir devri âlem seyahati içinde İstanbulla uğramış olan Arjantinli

ressam Dr. Samuel Mallo Lopez ile Yeni kapının deniz kıyısındaki bir balıkçı kahvehanesinde karşılaşmış, zeki ve güzel çocukla alâkadar olan sanatkâr ikişer saat süren iki günlük bir çalışma ile yalın ayaklı küçük müvezziin 28x40 eb'adında bir boy portresini şaheser olarak ibdâ etmiştir. Bu güzel resmin aynı sanatkâr tarafından yapılmış bir kopyası R. E. Koçunun elindedir. Oğlancığın çıplak ayakları altında Yenikapı sâhilinin kumları, Marmaranın yakında filiz yeşili, uzakta Prusya mavisini dalgalı sathı, ve çok bulutlu, bulutları rüzgârı uçan gökyüzü... (Koçu, 1960: 1179)¹

Yukarıdaki metnin bir ansiklopedi maddesi olması bazılarını şaşırabilir. Reşad Ekrem Koçu'nun "ömrünü yıpratmış eseri" İstanbul Ansiklopedisi'ne aşına olanlar içinse Ataaykut (Murad) maddesi ansiklopedi için son derece olağan bir içeriğe sahiptir: güzel yüzlü bir gazeteci oğlan, oğlanın çıplak ayaklarının altındaki İstanbul ve akıbeti belirsiz bir resim.² Yalnızca gazeteci çocukların değil, "çengi, köçek, ayyaş, derbeder, pehlivan, tulumbacı, kabadayı"lardan "ihtilaller, cinayetler ve dillere destan olan aşk maceraları"na, resmi tarih anlatısının dışına düşenlerin tarihlerini yazmak isteyenlerin, İstanbul kent tarihiyle ve toplumsal tarihle ilgilenenlerin bir şekilde yollarının kesiştiği bir eser olagelmıştır İstanbul Ansiklopedisi. Ansiklopedi, 1944 yılında fasiküller halinde yayımlanmaya başlar fakat 1951'de maddi nedenlerle yayımına ara verilir. 1958 yılında A harfinden itibaren tekrar yayımlanmaya başlanan ansiklopedinin son maddesi 27 Nisan 1974 tarihli on birinci ciltteki Gökçınar (Mehmed) olmuştur.

İstanbul Ansiklopedisi gerek kapsamının genişliği ve içeriğinin kendine haslığıyla, gerekse tamamlanamamış olması ve uzun yıllarca nerede olduğuna dair kesin bilgi bulunmayan arşiviyle ilgi çekici bir konu olmaya devam ediyor. 2018 yılında İstanbul Kadir Has Üniversitesi İstanbul Ansiklopedisi arşivini de içeren Reşat Ekrem Koçu arşivini³ Bilgi Merkezi Koleksiyonu'na kattığını duyurdu. SALT Araştırma ile birlikte yürütülen proje çerçevesinde, arşivin kataloglama ve dijitalleştirilmesi çalışmaları sürüyor ve belki de bu yazı yayımlandığında arşiv dijital ortamda erişilebilir hale gelmiş olacak.⁴ Her ne kadar söz konusu çalışmayla Koçu arşivi uzun yıllardır içinde olduğu belirsizlikten nihayet kurtulmuş olacaksa da Kadir Has'ın mülkiyetine aldığı koleksiyonun arşivin tamamı olmadığına dair ciddi şüpheler var. Hiçbir parçasının eksilmeden günümüze ulaştığını varsayacak olsak bile arşivin tamamlanamamış İstanbul Ansiklopedisi'nin eksik maddelerinin tümünü içermediği artık biliniyor.⁵ Velhasıl arşiv bazılarının kendisinden beklediği gibi bütünlüklü bir yapıya sahip olmaktan oldukça uzak görünüyor. Bu nedenle oldukça zengin bir içeriğe sahip, hatta belki gereğinden fazla malzeme ihtiva ediyor gibi görünse de İstanbul Ansiklopedisi arşivi, her arşiv gibi, pek çok düzeyde eksiktir, yoklukla ve kısmilikle maluldür.

İstanbul Ansiklopedisi'nin yirminci yüzyıl ortasında dile getirilmesi artık güç hale gelmiş olan erkek homoerotik arzularıyla şekillenmiş içeriği, ansiklopedi arşivinin bir *queer* hisler arşivi olarak ele alınmasına neden olmuştur (Cvetkovich, 2003; Altınay, 2015; Boone, 2017). Bu yazıda İstanbul Ansiklopedisi'nin kısmi arşivini yalnızca normun kıyısında kalan öznelerin ve yaşantıların belgelerini içerdiği için değil, aynı zamanda arşiv kavramına içkin bazı çelişkileri abarttığı ve dramatize ettiği (Jagose, 1996: 3) için de *queer* bir arşiv olarak ele alıyorum. Arşivdeki yokluk ve eksikliklerin yeri, fetiş nesnelere doldurulur. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin fetiş nesnelere, farklı düzeylerdeki farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak arşivin kendisinin kayıp geçmişin yetersiz bir ikamesi olduğunu açığa vururlar. Sadece kayıp geçmişin değil, geleneksel arşivlerin seslendiği üremeye dayalı fütürizmin de ikamesi olabilecek, heterozamansal gelecek kurgusunu bozguna uğratan *queer* gelecek tahayyüllerine kapı aralarlar. Bu nesnelere ürettikleri duygulanımlarla Koçu'nun melankolik varoluşunu ve İmparatorluk'a duyduğu erotik bağlılığı sürdürmesine yardımcı olurlar (Altınay, 2015: 95). İnşa ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; sağladığı varlık imkânlarının yoklukla, eksiklikle ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini gösterir. Fetiş nesnelere Arşivin Koçu'nun ölümünden sonraki hikayesi, arşive içkin ölüm dürtülerini, onu yıkıma götüren güçleri gözler önüne serer. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin çetrefilli içeriği, arşivin birbirleriyle çelişkili güçlerinin gerilimlerinden beslenerek, bu gerilimleri abartıp parodisini yaparak, arşivin normatif uzlaşmalarını sorgulayan *queer* bir düşünüşün imkânlarını genişletir.

Tarihin Kenarında Kalanların Arşivleri

Arşivler tarihsel belgelerin saklandığı, bilginin çekilip çıkarılacağı yansız depolar değildirler; iktidar ilişkilerinin, direniş, müzakere ve onaylama pratiklerinin cereyan ettiği alanlardır (Cook ve Schwarz, 2002: 172). "Devlet etnografyasının sahası" olan resmi arşivlerde (Stoler, 2002: 90), hangi belgelerin saklanacağı, bunların nasıl sınıflandırıp indeksleneceği ve kimlerin erişimine açılacağı, resmi tarih anlatısını olduğu kadar arşivlerden faydalanan tüm araştırmacıların tarihyazımı pratiklerini şekillendirir. Derrida *Arşiv Humması* (1995) eserinde arşivin düzenleyici, yasa koyucu işlevini, hem toplanma, başlangıç (*commencement*) yerine hem de buyruğa (*commandment*) gönderme yapan *arkhe köküyle ilişkilendirir. Her ne kadar günümüzde arşivle kast edilen yalnızca devlet arşivleri değilse de*⁶ Derrida'nın işaret ettiği bağlantı arşivin yönetsellikle kökensel ilişkisini ortaya koyar.

Uzun yüzyıllar boyunca var olan arşivler, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla el değiştirir ve ulusal kimliğin inşasında kritik rol oynar (Nalçaoğlu, 2009). Arşiv, bir

ulusla, aileyle, kimlikle ilişkilendirildiğinde; o kimliğin “kurucu anına” ilişkin bir şey oluverir (Derrida, 1995: 33). Tam da bu nedenle, arşiv devlet için tehdit teşkil eder. Devletin kurucu şiddetinin geçmişten gelen herhangi bir borcu tanımayı reddetmesi, devletin arşivlerle olan ilişkisini paradoksal hale getirir: Arşivsiz bir devlet söz konusu olamayacağı için devletin tehditkâr arşivlere ihtiyacı vardır (Mbembe, 2002: 23). Bazı devletler bu ikircikliliği aşmak için arşivleri imha etmeye, susturup, erişilmez kılmaya çalışırken diğerleri, amaçları hatırlamaktan çok unutmaya olan çeşitli anma ritüelleri yoluyla arşivleri ehlîleştirirler (Mbembe, 2002: 24).

Türkiye’de farklı arşivlere ve bu arşivlerin içerdiği belge gruplarına göre bu iki tutumdan birinin tercih edildiğini görürüz. Devlet arşivlerinin kullanıma açılması siyasal iradenin tutumuna bağlı kalmıştır (Özel, 2012: 116, 120). Bir hayli kurumun arşivleri ya çok kötü koşullarda muhafaza edilmiş ya da hiç edilmemiş; diğer pek çoğu ise araştırmacılara ancak teorik olarak açık olmuştur (Özel, 2012: 117). Meltem Ahıska (2005: 55), Türkiye Radyoları’na ilişkin araştırmasında radyo arşivlerinin saklanmamasının yanı sıra korunan ve erişilebilir durumdaki arşiv beklentisinin kurumdaki görevlilerce çok anlamlı bulunmadığını gözlemler. Arşivlerin yok edilmesi veya yok olmaya terk edilmesi normalleştirilmiştir; bu şekilde yöneticiler kurumun tarihini “temizleyerek” kendi dönemsal egemenliklerini kurabilirler. “[G]eçmişin içerdiği yorumlama çeşitliliğini yok etmek, milli hakikatin yekpareliğini oluşturmak” yani “geçmişini korumak” için arşivler yok edilmektedir (Ahıska, 2005: 65). “Milli mesele” haline getirilmiş konulardaki belgelerin tasnif dışı bırakılması, bazı yazışmaların bizzat ilgili birimlerce yok edilmesi (Özel, 2012: 115) gibi yöntemler de sakınılan geçmişin kapının ardında tutmayı amaçlar, fakat arşivin gücü tamamen yok edilemez. Bu tip yöntemler arşivin sadece maddi boyutunu etkiler; yok edilen arşivin hayaletleri devlete ve inşa edilmeye çalışılan milli kimliğe musallat olmaya devam eder (Mbembe, 2002: 23-4).

Resmi arşivlerin silmeye ve susturmaya çalıştığı tarihsel içerikle kendilerini özdeşleştiren gruplar, resmi arşivlere musallat olan hayaletlerin peşine düşerler. Tarihyazımından dışlanan azınlıkların, köylülerin, kadınların ve marjinalleştirilen cinsiyet ve cinsel kimliklerin tarihyazımı, bir yandan bu gruplara ilişkin resmi arşiv belgelerinin eleştirel bir okumasını yaparken, diğer yandan tarihlerine kaynaklık edebilecek alternatif arşivleri inşa eder. Resmi tarihyazımından dışlanan tüm grupların, kişi ve olayların arşivlerdeki yokluğu aynı biçimi almadığı için bu yoklukla mücadele etme biçimleri de değişir. Mesela Ermenilere, Rumlara veya Kürtlere ilişkin milli güvenlik gerekçesiyle kısıtlanan belgelere erişimin açılması ve daha demokratik erişim politikalarının hayata geçirilmesi savunulurken, kadınlar veya cinsel azınlıklar gibi geride daha silik izler bırakan

gruplar için daha sıklıkla yeni arşivler inşa edilmiştir. Arşivleri şekillendiren toplumsal ve siyasal koşullar, olgusal gerçeklerin “kanıtsal paradigmaları”nı üreten idrak edilebilirlik şebekelerini biçimlendirdiğinden (Stoler, 2002: 90-92), tarihten dışlananlara ilişkin arşivler bu kanıtsal paradigmalara meydan okumuş, normatif arşiv tanımlarının genişletilmesini savunmuştur. Resmi arşivler dışındaki arşivler kaybolup gidecek tarihsel belgeleri koruma altına almakla kalmamış, yeni değerlendirme kriterleri ve kataloglandırma biçimleri de tanımlamıştır. Örneğin Amali Levi, Türk tarih yazımından dışlanan Yahudi kadınları dahil etmenin, Batılı arşivleme kriterleriyle mümkün olmadığına dikkat çeker. Yahudi cemaati, “dikkat çekmeme” tutumu gibi nedenlerle belge arşivleme konusunda istikrarsız bir topluluk olmuştur. Üstüne Yahudi kadınların, Osmanlı toplumundaki diğer cemaatlerde olduğu gibi, geriye pek az yazılı belge bırakması eklenir. Bu nedenle klasik arşivlere dahil edilmeyen izler; çeyizler, sinagoglara hediye edilmek üzere dikilen kumaşlar, “onların isimlerini ve ruhlarını” muhafaza edebilmenin yolunu oluşturur (Levi, 2014: 135). Levi, fermanlar, nüfus kayıtları, tapu belgeleri gibi geleneksel arşiv belgelerinin yanı sıra, fotoğraf, illüstrasyon ve seyahatnamelerden; günlük ve dini objelerden ve sözlü tarih görüşmelerinden oluşan çok parçalı bir arşiv tanımlar.

Var Edilen Arşivler ve Ölüm Dürtüsü

Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi resmi arşivlerden dışlanan yaşantı ve olayları muhafaza edecek, resmi arşivlere dadanan hayaletlere kulak verecek, geçmişi yorumlama çeşitliliğine kapı aralayan bir arşiv olmaya pek çok açıdan adaydır. Ansiklopedi bir yandan İstanbul sözlü kültürünü yazılı hale getirirken; diğer yandan azınlıkların,⁷ kentli alt sınıfların ve suçlulaştırılan grupların pek muteber bulunmayan yaşantılarının resmini sunar. İstanbul “ayaktakımı, serseri güruhu, haneberduşu, külhani pırpırıkları, vurucu kırıcı bekar uşakları, apaşları, baldırı çıplak hayta makulesi” yani İstanbul altkültürü, mekânları, kişilikleri, destanları ve argosuyla ansiklopedide önemli yer tutar. Ayrıca cinsel ve cinsiyet kimlikleriyle, romantik ve erotik yaşantılarıyla yirminci yüzyıl İstanbul'unun orta sınıf yaşantısına uyum sağlamayan pek çok tarihsel ve güncel kişilik, olay ve yaşantı ansiklopedi maddelerinin dikkate değer bir kısmını oluşturur. Koçu'nun ansiklopedi maddelerini yazarken kullandığı fermanlar, devlet arşivleri, vakanüvis tarihleri gibi resmi tarih yazımının malzemeleri ile İstanbul sokaklarında çekilen fotoğraflar, ansiklopedi yazarlarının notları, İstanbul destanları, hamallar, gazeteci çocuklar ve esnafla yaptığı sohbetler ile topladığı gazete kupürleri yeni bir arşive dönüşür.

Koçu'nun kendine has, kişisel değerlendirme kriterleri uyarınca arşive dahil ettiği malzeme, İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün kapsamlı bir

kaydını tutar.⁸ Bu çerçevede resmi tarihyazımından dışlanan arzuların, kişi ve yaşantıların devlet arşivlerine giremeyecek kalıntılarının saklandığı İstanbul Ansiklopedisi, *queer* bir arşivi var eder. *Queer* arşivi var etmek ile neyi kastettiğimi biraz daha açmam gerekiyor. Anjali Arondekar'ın gözlemlediği üzere *queer* arşiv sorunu, bilhassa Avrupa ve Kuzey Amerika akademisinde, geçmişin kayıp hikayelerinin geri kazanıldığı ve günümüzün özgürleştirici hikayelerine armağan edildiği bir araştırma ve kurtarma modeline yaslanır (Arondekar vd., 2015: 215). Bu çerçevede özellikle Batı'da LGBTİ+ birey ve gruplar kendi arşivlerini inşa etmiş, hem hareketlerin direniş tarihlerine hem de arşivlere bağış yapanların gündelik yaşantılarına ilişkin belgeleri muhafaza etmişlerdir. Sonuç olarak *queer* arşiv tartışmalarının önemli bir kısmı, muhafaza ve inşa etmeyi kapsayan *var etme* pratikleri ekseninde şekillenmiştir. Öte yandan var edilen *queer* arşivler norm dışı cinsel ve cinsiyet kimliklerine ve yaşantılara ilişkin belgeleri bir yerde toplamaktan fazlasını yapmış, resmi arşivlerin dışında kalan diğer arşivler gibi, bir şeyi arşiv malzemesi yapanın ne olduğuna ilişkin uzlaşmaları sorgulamıştır. Cinselliğe ve romantik yaşantılara dayatılan veya tercih edilen gizlilik ve görünmezlik, cinsel azınlıkların dağınık ve *efemeral*⁹ izler bırakmasına neden olmuştur (Cvetkovich, 2003). Onlardan geriye kalanları bir araya getiren arşivler, geleneksel arşivlere kıyasla çok daha dağınık, kişisel ve *efemeral* olagelmıştır. Tanıklıklar, fotoğraflar, dergi ve gazete kupürleri ve etkinlik duyuruları gibi malzemeden oluşan efemera ile belgeseller, şarkılar, romanlar gibi kültür ürünleri, geleneksel arşivlerin ancak yan ögesi olurken *queer* arşivlerin esas bileşenleridir (Cvetkovich, 2003). Ann Cvetkovich söz konusu malzemenin arşivlere "asıl" arşiv malzemesinin yokluğundan dolayı değil, taşıdıkları duygulanımsal değer nedeniyle dahil edildiklerini söyler ve bu nedenle *queer* arşivleri "hisler arşivi" olarak tanımlar.

Rüstem Ertuğ Altınay (2015: 95), İstanbul Ansiklopedisi arşivinin hisler, nesnelere ve hatıralar arasında kurduğu olumsal ve efemeral bağlantılar nedeniyle Cvetkovich'in tanımladığı hisler arşivine benzediğine dikkat çeker. Joseph Allen Boone ise bu arşivin ilk bakışta kişisel, nev-i şahsına münhasır, duygulanımsal ve fetişistik niteliğiyle hisler arşivine benzediğini, fakat Cvetkovich'in esas olarak Batılı olan hisler arşivi kavramsallaştırmasından önemli ölçüde farklılaştığını öne sürer. Batılı arşivlerden farklı olarak İstanbul Ansiklopedisi arşivi görünmez bir kültürü görünür kılmaya çalışmaz, Osmanlı-Türk heteronormalleşme sürecinde yok olmakta, silinmekte, unutulmakta olan bir kültürü *muhafaza* etmeyi amaçlar (Boone, 2017: 55-56). Koçu bir yandan "arşiv hummasının" zorlantılı toplayıcılığını, sonlu ve mantıklı bir düzenlemenin imkânsızlığı gibi özelliklerini gösterir ancak burada söz konusu olan arşivciyi imhaya götüren yıkıcı enerji değildir; arşivin tekrarı homoerotik alt metni koruyup canlı tutarak Thanatos'a

yani ölüm dürtüsüne meydan okur (Boone, 2017: 74). Arşivleme, çoklu anlamları sınırlarda muhafaza etmektense yayan, Koçu'ya yaşamak ve yazmak için bir sebep veren; ahlaki standartları ve heteronormatifliği reddetmesini sağlayan yaşam olumlayıcı bir enerjiye dönüşür. Hatta ansiklopedinin tamamlanamamış olması ve Koçu'nun dairesinde kataloglanmamış belgelerin toplanması da arşive *queer* enerjisini veren yaşamın uzantısı olarak görülmelidir (Boone, 2017: 74).

Boone'un iddiası tartışmalı görünür zira kaydetmeye ve biriktirmeye yönelik arzu, arşive içkin yıkıcı güçlerin ifadesi olan arşiv hummasının en belirgin semptomudur. Arşivin inşa edici, yaratıcı, var edici güçleri ile yıkıcı, yok edici güçleri arasındaki gerilimleri Jacques Derrida, arşive içkin ölüm dürtüsünden söz ettiği *Arşiv Humması*'nda ele alır. Ona göre arşiv, tekrarlanamayacak olan kökene, o ilk saf öğeye dönme arzusu taşır (1995: 9). Fakat arşivin mantığı tekrar ve tektipleştirme üzerine kurulu olduğu için ne kadar biriktirilirse biriktirilsin asla saf olan kökene ulaşamaz. Freud (2011a), saplantılı tekrarda, yineleme zorlantısında varlığın sürekli ilk haline, orijinal hareketsizliğine, canlılığın temelindeki cansız maddeye dönmek için güçlü bir yönelim olduğunu tespit eder ve buna ölüm dürtüsü adını verir.¹⁰ Freud'un izlerini takip eden Derrida, arşivlemeye izin veren ve onu koşullandıran şey olan yinelemenin ölüm dürtüsü taşıdığını söyler. Yani yok etme, arşiv pratiğinin kalbinde yatar. Bu nedenle de arşiv her zaman kendi hilafına çalışır (Derrida, 1995: 14). Sürekli toplamaya ve tekrara zorlarken arşivi yıkıma götüren bu dürtüye Derrida "arşiv humması" adını verir. Terimin Fransızcası olan *mal d'archive* hastalıkla birlikte başka bir anlama gelir ki Türkçe'deki humma sözcüğü de bu anlama yakın çağrışımlarla yüklüdür: Hiç tükenmeyen, ellerinden kaydığında veya çok fazla olduğunda bile durmayan; arşivin içindeki yıkımla yüzleştiğinde dahi kökene yönelen zorlantılı, nostalgik arayıştan mustarip bir tutkuya işaret eder arşiv humması (Derrida, 1995: 57). Az sonra daha ayrıntılı ele alacağım üzere, İstanbul Ansiklopedisi'nin hummalı arşivinde ölüm dürtüsünün yıkıcı güçleri ile yaratıcı güçlerinin bir arada işlemektedir.

Sara Edenheim, *queer* hisler arşivinde dolaşımında olan muhafaza etme fikrinin ve "geçmişe hayat verme" fantezisinin, arşivdeki ölüm dürtüsünü uzak tutma amacı taşıdığını söyler (Edenheim, 2014: 47). Arşivlerden dışlanmak ölüm olarak yorumlandığı için arşivlere dahil edilmek, yeni arşivler kurmak da ölümden kaçış anlamına gelir ve bu da arşivlerin çılgınca genişlemesi sonucunu doğurur (Edenheim, 2014: 53). Edenheim tarihyazımının kenarında kalan öznelerin, pratiklerin ve duygulanımların biriktiği yeni bir sahayı inşa eden arşiv projelerinin -örneğin Cvektovich'in söz ettiği hisler arşivinin - altüst edicilik potansiyelleri açısından pek de *queer* olmadığını ima eder. *Queer* hisler arşivi, resmi arşivlerle ilk anda görüldüğünden çok daha fazla ortak

noktaya sahiptir; ikisi de temsil ettikleri arzuların, kurumların ve varoluşların gelecekte insanlar tarafından tanınabileceğini varsaymaktadır. Buna karşı Edenheim, herhangi bir kimlik üzerine inşa olmayan, unutkanın ve kaybın değil ama yokluğun ve eksikliğinin; orada olmayan şeylerin bir toplamı olan bir arşiv tahayyül etmeyi önerir (Edenheim, 2014: 50). Ona göre böyle bir arşiv, *queer* tarihçilerin burun büktükleri resmi arşivleri mesken edinebilir. Edenheim'ın eleştirisi, *queer* arşivleri "var eden" pratiklerle, resmi arşivleri *queer*leştiren pratikleri karşı karşıya yerleştiriyormuş gibi görünüyor. Oysa bu ikisinin sıklıkla bir arada işlediğini görürüz: *Queer* arşivler resmi arşivlerin normatif uzlaşmalarını sorgulayacak yeni olanaklar yaratırlar; arşivleri *queer*leştiren pratikler ise resmi arşivlerdeki belgeleri yeni ve yaratıcı biçimlerde okuyarak onları yeni arşivlerin bir parçası haline getirirler. *Queer* arşivleri var etme ile arşivleri *queer*leştirme pratiklerinin birbirleriyle bir zıtlık içerisine yerleştirilemeyecek olmalarının, arşivin ölüm dürtüsü ve yaşam dürtülerinin çatışmasıyla şekillenen ve bu çatışmayı görünür kılan bir saha olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Yaşam dürtülerinin, tıpkı Freud'un söylediği gibi, ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini akıldaki tuttuğumuzda (Freud, 2011a: 58); arşivin her zaman yapıcı ve yaratıcı güçlerin çekişmesiyle şekillenen, "yokluk ve mevcudiyetin gerilimleriyle hayat bulan, ele avuca gelmez ve dinamik bir mekân" (Marshall, Murphy ve Tortorici, 2015: 1-2) olduğunu görürüz.

İstanbul Ansiklopedisi de yalnızca *queer* bir arşivi var etmez, aynı zamanda arşivi *queer*leştirme olanaklarını görünür hale getirir. Her ne kadar Boone, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin tamamlanmamışlığının – ve tamamlanamazlığının – yaratıcı yaşam dürtüleriyle ilişkili olduğunu söylese de aslında arşiv, hummalı biriktirmenin yarattığı yıkımla, tamamlanamamışlıkla ve kısmilikle maluldür. Reşad Ekrem Koçu'nun kişisel ilgileri doğrultusunda takıntılı bir biçimde biriktirdiği arşiv malzemesi, hem kendisini hem de yalnızlaştırıp, kırılanlaştırdığı arşivdeki ölüm dürtüsünü açığa vurur. İstanbul Ansiklopedisi arşivi zorlantılı tekrarlarla sürekli genişleme eğilimindeyken, bir yandan yeni boşluklar yaratır. Bu boşlukların yerini doldurmaya çalışan arşivin fetiş nesnelere her zaman yetersiz ikamelerdir. Ansiklopedinin fetiş nesnelere, Edenheim'ın iddia ettiği gibi gelecekte kendisi gibiler tarafından tanınma beklentisi içindeki bir fütürizme yaslanmaz; böylesi bir fütürizmi bozguna uğratabilecek olanaklar yaratır. Fetiş nesnelere inşaa ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; arşivin sağladığı varlık imkânlarının yoklukla ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini dramatize ederek arşivi *queer*leştirir.

Kayıp Geçmişin Fetiş Nesneleri

Arşiv tarihçinin parşömenin üzerindeki mürekkebin konuşacağına, geçmişin unutulmaya yüz tutmuş olaylarını ve kişilerini nihayet koruma altına alabileceğine inandığı yerdir (Steedman, 2002: 70). Fakat arşiv bu vaadi yerine getiremez; kayıp zamanı geri getiremez ve yetersiz bir ikame, yani bir fetiş nesne olarak kalmaya mahkumdur. Tarihçilerin kendi aralarında sık sık “arşiv fetişizmi”nden yakınması tesadüfi değildir; tarihçi için fetişleştirilmiş arşiv, çoktan ve geri dönülemez bir biçimde kaybolmuş geçmişin ikamesidir (LaCapra, 1985: 93, n.17).¹¹ İstanbul Ansiklopedisi arşivinde, Koçu’nun melankolik varoluşunu ve İmparatorluk’a duyduğu erotik bağlılığı sürdürmesine yardımcı olan fetiş nesnelere ön plandadır (Altınay, 2015: 95).¹² İstanbul Ansiklopedisi’nin fetiş nesnelere, farklı düzeylerde farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak karşımıza çıkarlar. Arşivin fetişleştirilmesi, tarihin mutlak hakikati ortaya çıkaracak bir disiplin olduğuna ilişkin fanteziyle örtüşür (Burton, 2005: 19). İstanbul Ansiklopedisi, arşivin fetiş karakterini açığa vururken, arşivin kısmılığıyla, eksikliğiyle ve sunabildiğinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olmasıyla yüzleşen, geçmişi yorumlama çeşitliliğini susturacak mutlak hakikat fantezilerini sorgulayan tarihyazımı imkânlarını genişletir.

Boone, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin Batı arşivlerinden farklı olarak görünmez olan homoerotik arzu ve yaşantıları görünür kılmayı değil, görünür arzu ve yaşantıların bol miktardaki kaydını koruma altına almayı amaçladığını önerir (Boone, 2017: 55-6). Boone’un bahsettiği bolluk içindeki malzeme çoğunlukla edebi ve anekdotaldır; hemcinsler arası arzu resmi arşivlerin temel ögesi olan devlet belgelerinde ve hukuki kayıtlarda nadiren görünürdür.¹³ Bu durum kısmen heteroerotik arzu için de geçerlidir; duygusal ve erotik yaşantılar belgelere ancak dava konusu oldukları sürece yansır. Fakat hemcinsler arası ilişkilere -veya saldırılara- ilişkin belgeler, kadın erkek ilişkileriyle kıyaslandığında da sayıca azdır. Örneğin cinsel suçlara ilişkin Halep kadı sicillerini inceleyen Semerdjian (2012: 176), hemcinsler arası erotizme ilişkin yalnızca dört vakaya rastladığını söyler. Benzer bir tespit, Şarkiyatçı söylemin homoerotizmin yaygın olduğunu iddia ettiği toplumların çoğu için yapılabilir. Arondekar’ın belirttiği üzere, bu arşivlerle kurulan ilişki mevcudiyetle başlar yokluğa varır (Arondekar, 2009: 16). Söz konusu arşivsel yokluk, sıklıkla edebiyatla ve hayal gücüyle doldurulur (Arondekar, 2009: 15).

İstanbul Ansiklopedisi’nin homoerotik arzuya ait arşivsel kaydın yokluğunun yerine koyduğu en görünür edebi ikameler, arşivin kayda değer bileşenlerinden olan İstanbul destanlarıdır. Koçu İstanbul destanları ile ilgili şöyle der: “İstanbul halk şairleri, yahud halk şairi âşık ağzı ile yazılmış destanlar, büyük şehrin

günlük toplum hayatı, ve dolayısı ile İstanbul Tarihi bakımından çok orjinal kıymet taşırlar. İstanbul Ansiklopedisinin kaynakları arasında destanlar önemli yer almıştır.” (1966: 4520). Cinayetler, sonu ölümlerle biten hazin aşk hikayeleri gibi ilgi çekici konular üzerine destanlar, gazetenin yaygın olmadığı dönemde insanların kentte olan bitenden haberdar olmalarını sağlamakta; sıklıkla tek yaprak üzerine basılan kopyaları 1000 adede kadar satılabilmektedir (Ercan, 2004: 370; Koçu, 1966: 4520). “[T]am, noksan, ancak birkaç kıt’ası zabdedilebilmiş, matbu, gayrî matbu, çok yaygın, hiç duyulmamış, görülmemiş olarak” arşivinde beş yüzün üzerinde destan bulunduğunu söyleyen Koçu, bunların İstanbul Ansiklopedisi maddelerine dahil ettiği 67 tanesini listeler (Koçu, 1966: 4521-4523). Koçu’nun edebi değerleri ile değil tarih belgeleri olarak değerlendirilmeleri gerektiğini söylediği destanlar (1966: 4520-1), yok olmakta olan erkek homoerotik altkültürünün bulunması güç tarihsel kayıtlarının edebi ikameleridir. Aynı anda şiirsel ve mitik; sıradan ve gündelik olan bu kayıtlar, İstanbul’un gündelik hayatını büyü, macera dolu ve masalsi bir hale büründürürler.¹⁴ İstanbul destanları, tüm arşivlerin hem gündelik, sıradan ve gri hem de mitik, masalsi ve renkli olabilen dünyasını dramatize eden, *queerleştiren* öğelerdir. Koçu, takıntılı bir ilgiyle arşivine dahil ettiği malzemeyi listelemeye meraklıdır. Hüsnü Kınaylı¹⁵ imzalı “Esnaf Ordu Alayları” maddesi altında da çeşitli kaynaklardan derlenen esnaf listelerine yer verilir; Koçu’nun çok sevdiği *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*’nde isimleri geçen 248 esnafı, İstanbul *Ansiklopedisi*’nde kaydedildikleri maddelerle birlikte listelenir (Kınaylı, 1971: 5328-5331). Emre Ayvaz dijitalleştirilmekte olan arşivden bitmek bilmeyen madde listelerinin çıktığını dile getirmiştir (Kişisel görüşme, 22.03.2021).

Reşad Ekrem Koçu’nun takıntılı ilgisine mazhar olan konu başlıklarından biri de “çocuklar”dır.¹⁶ Çocuklarla ilişkili 43 ayrı maddenin önemli bir kısmı, evlerinden kaçıp sokaklarda yaşayan, dilencilik, yankesicilik, gazete satıcılığı yapan 13-18 yaş arası oğlanlara ilişkindir.¹⁷ Büyükşehirin “şenaat inlerine atılan salkım salkım kimsesiz” çocuğun iffetlerini, teravetlerini kaybederek fuhuş baiziyesi olduklarını söyleyen Koçu (1967: 4057), bu çocukların hikayelerini, onlarla ilgili haberleri büyük ilgiyle toplar. “Çocuk Hırsız Çeteleri” maddesi altında on dokuzuncu yüzyılın sonundan 1960’lara kadarki hırsız çetelerini listelemekle kalmaz, çetelerdeki çocukların Sabiha Bozcalı tarafından yapılmış çizimlerini de sunar (Resim 1-5). Sokak çocuklarının dünyası, acı ve kederi olduğu kadar heyecan ve macerayı da gündelik hayatın sıradanlığının ortasına taşırlar. 1960’ların Yeşilçam melodramlarının da sık sık konusu olan zorba babaların, zalim üvey anaların “kurbanı” olmuş çocuk hikayeleri, ürettikleri duygulanımlarla Koçu’nun *queer* arşivinin bir parçası olurlar.

Resim 1 ve 2. Çocuk Hırsız Çeteleri

Öte yandan bu ilgi, arşivin gelecekle kurduğu bağı dramatize eden bir öge olarak da karşımıza çıkar. Derrida'nın (1995: 27) söylediği gibi, arşiv geçmişten çok gelecekle ilgili bir şeydir; arşiv sorusu "[g]eleceğe dair bir sorudur, geleceğin kendisine dair bir soru, bir cevabın, geleceğe duyulan sorumluluğun sorusudur." Her arşiv, gelecekteki insanların onu tanınması, ona erişmesi ve onu okuması amacıyla *var edilir*. Heteronormal gelecek sathında ise "Çocuk" figürü durur (Edelman, 2007: 474). Resmi arşivler, gelecek nesillerin atalarını tanıyabilmesi için biriktirilip korunur. Çocuk figürü, aileye dayalı gelecek tahayyüllerini ulusun geleceğiyle örtüştürür. Geleceğe umutla bakan genç Türkiye Cumhuriyeti de milliyetçi, disipliner, pedagojik, fütürist ve ailesel yatırımlarının kesiştiği bir figür olarak çocuğu yüceltmıştır. Koçu, Osmanlı'ya duyduğu melankolik

bağlılık ile olduğu kadar heteronormal aile kurgularının dışında kaldığı için de heteronormal gelecek tahayyülüne yerleşemez, hatta onu bozguna uğratar (Sarıtaş, 2020: 228). İstanbul Ansiklopedisi arşivi de üremeye dayalı gelecek kurgularının dışında kalır ve bu kurgunun ürünü olan Cumhuriyet çocuğunu, kimsesiz sokak çocuğuyla ikame eder. Sara Edenheim (2014: 49), var edilen *queer* arşivlerin de resmi arşivlerin de kökeninde “olduğumuz gibi” hatırlanma arzusunun yattığını ve bu nedenle her ikisinin de üremeye, Lee Edelman’ın eleştirel adlandırmasıyla “üremeye dayalı fütürizm” kurgusuna, yaslandığını söyler. Daha önce de söylediğim üzere, buradan yola çıkan Edenheim (2014: 57-8), *queer* arşivleri inşa etmek yerine ölüm dürtüsünü kucaklayan *queer* bir negativiteyi ve bununla koşut biçimde geleneksel arşivleri alt üst eden, onları *queer*leştiren pratikleri yeğler. Oysa İstanbul Ansiklopedisi’nin var ettiği *queer* arşiv, heteronormal bir fütürizme dayanmaz, gelecek nesillere seslenmez. Arşivde karşımıza çıkan aileleri olmayan, sokakta kendilerine yeni bir aile kurmuş çocuklar, üremeye dayalı fütürist kurguların ikameleri olarak, bu kurguya seslenen hetero-zamansal arşivleri de bozguna uğratar, alt üst eder.

Resim 3-5. Çocuk Hırsız Çeteleri

Ansiklopedide karşımıza çıkan “çocukların” neredeyse hepsinin 13-18 yaş arası oğlanlar olması, Koçu’nun güzelliklerini övdüğü bu oğlanlara yönelik merakının erotik ilgilerinden bağımsız değerlendirilmesini zorlaştırır. Çocuk maddelerinin bize sunduğu heteronormal aile kurgusunu altüst edici potansiyele, zaman zaman tekinsiz olabilen arzunun gölgesi düşer. “Bitirim (Abdullah)” başlıklı maddede evden kaçan çocukların düştüğü bitirim yerlerinin ibret dolu hikayesi nakledilir (Koçu, 1961: 2824-2825). Koçu, Abdullah’a 1940 yılında bir sabah Galata Rıhtımı’nda rastlar. Kaldırımda yatarken kendisini uyandırmaya çalışan polisle son derece düzgün bir dille konuşması Koçu’nun dikkatini çekmiş ve oğlanı bir kahvehaneye davet ederek hikayesini anlattırıştır. On beş yaşında sınıfta kalınca zalim babasının şiddetinden korkarak evden kaçan Abdullah, geceyi geçirmek için bir sabahçı kahvesine gider. Burada kendisine kumar oynatılarak nesi var nesi yoksa elinden alınır. Her şeyini kaybeden Abdullah’a acıdığını söyleyen bir adam oğlanı hamama götürerek tecavüz eder. Sonrasında Abdullah kendi yaşındaki oğlanlara yasak olmasına rağmen hamamda tellak olarak çalıştırılır. Abdullah’ın hikayesini naklettikten sonra Koçu şöyle devam eder:

Bitirim Abdullahın son derece yıpranmış nüfus cüzdanı içinde saklanmış ve Bitirim yerine düşmesinden az evvel bir şıpşak fotoğrafçıya çektirilmiş resmi ile kaldırım taşları üstünde uyurken gazete fotoğrafçısı tarafından alınmış resmi, R. E. Koçunun Belediye kütübhânesine vakfetmeyi düşündüğü emsalsiz fotoğraf arşivimiz içinde, Büyük şehrin günlük hayatının acı tarafından yüzlerce vesikadan iki dânesidir. (Koçu, 1961: 2825).

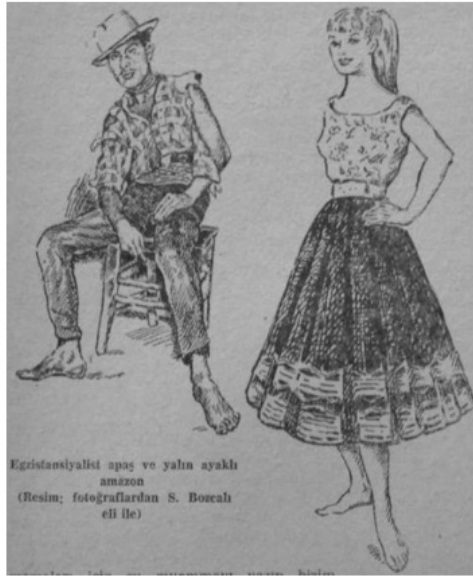
Abdullah’ın fotoğrafını arşivin bir parçası kılan şey çocuğun trajik hikayesi gibi sunulsa da, hikayenin uyandırdığı hangi duyguların onun arşivsel değerini belirlediği ilk anda görüldüğünden daha muğlaktır. Hikâye, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin de bir parçası olan, Derviş İsmail’e ait *Dellâknâme-i Dilküşâ* (1686) isimli hamamnamedeki tellakların hikayeleriyle benzerlikler taşır.¹⁸ Bu hikayelerde çeşitli biçimlerde kandırılarak kötü yola düşürülen tellakların başlarına gelenler sözüm ona lanetlenirken erotize edilir. Abdullah’ın hikayesi, her ne kadar açıkça erotize edilmiyor olsa da, homoerotik arzuyu güncel bir melodramın içine yedirir. Bir gün İstanbul Kütüphanesi’ne devredilmesi planlanan arşivdeki fotoğrafın kaydettiği “günlük hayatın acı tarafları”, homoerotik alt katmanı şiddet ve acı yoluyla hatırlatır. Fotoğraf homoerotik arzu ile acıma ve şefkat duygularının birbirine karıştığı bir arşivsel öge olur ve Sabiha Bozcalı’nın çizimiyle ansiklopedi maddesine dahil edilir (Resim 6).

Resim 6. Bitirim Abdullah

Bitirim Abdullah, Bozçalı tarafından yapılan çizimde, ansiklopedideki kimsesiz çocukların büyük çoğunluğu gibi yalın ayaklıdır. Çocuklar kadar kent altkültürünün diğer karakterleri olan tulumbacıların, bekar uşaklarının, külhani pırpırların da yalın ayaklı olmalarının mutlaka dile getirilen bir detay olması, ansiklopediyle haşır neşir olanların dikkatini çeker (Pamuk, 2016: 152; Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Ansiklopedinin “Ayak (İstanbulda çıplak, yalın)” başlıklı maddesinde sonbahar ve yaz aylarında İstanbul’da yüz binlerce yalın ayağın sokakları çiğnediği söylenir; kentin yalın ayaklı nüfusunun üyeleri tasvir edilir (Koçu, 1960: 1370-1378). İstanbul’un yalın ayaklı tarihine Sabiha Bozçalı’nın haneberduş, hamal, balıkçı çizimleri eşlik eder (Resim 7-11).

Yalın ayaklardan her zaman övgüyle söz edilmez; ayıplama veya tikslenme ifadelerinin de bu bahislere eşlik ettiği olur. Örneğin “Baldır, bacak, ayak masajı resimleri” maddesinde, gazetelerin futbolculara yapılan bacak ve ayak masajlarının fotoğraflarını yayımlamaları kınanır. Efdaleddin Tekiner gibi bir bilginin ölümü ancak gazetelerin ölüm ilanlarında yer bulabilirken, “[y] ukarıya doğru sıyrılmış kilot paçaları, kadar üryan hüner sahibi adalî ve kıllı bacaklar, oğuşturan mütehassis elleri altında baldırlar, koca bir çıplak ayak, koca bir topuk, koca bir taban”ın boy boy resimleri yayımlanmaktadır (Koçu, 1960: 1981). Koçu’nun ayıpladığı bu durumu hevesle tasvir etmekle kalmaz, maddeye eşlik eden iki kaba taslak çizimin aslı olan fotoğrafları arşivine dahil ettiğini okuruz (Resim 12). Yaptığımız görüşmede Koçu’nun başka meraklarının yanı sıra yalın ayak merakına da dikkat çeken Emre Ayvaz, arşivden çıkan çeşitli fotoğraflarda da bu ilginin görünür olduğunu belirtti (Kişisel görüşme, 22.03.2021). Fotoğrafları görme imkânım henüz olmasa da fetiş nesnelerin kaydı olan fotoğrafın kendilerinin de fetiş değeri kazanarak ansiklopedi arşivine dahil edildiğini maddelerden yola çıkarak söyleyebilirim.

Resim 7-10. Yalın Ayaklı İstanbullular

Resim 11. Yalın Ayaklı İstanbullular

Resim 12. Baldır, Bacak, Ayak Masajı

“Bitirim Abdullah” maddesinde gördüğümüz üzere Koçu, çeşitli biçimlerde edindiği veya bir ihtimal İstanbul sokaklarında dolaşırken çektiği fotoğrafları (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021) arşivine katar. “Andriomenos (Nikola) ve Andriomenos Fotoğrafhanesi” maddesinde yetmiş senelik bu müessesenin tasnif ve muhafaza edilen bir arşivi olmamasından yakınır ve böyle bir arşivin, mutlaka devlet tarafından satın alınmağa değer olacağını söyler (Koçu, 1959: 852). Kayıp olayın en gerçekçi ikameleri olarak değerlendirilebilecek olan fotoğraf, Koçu nezdinde arşivlenerek muhafaza edilmesi gereken bir malzemedir. Korunmaya alınmadıklarında bu arşivsel kayıtlar dağılmakta, solarak yitip gitmektedir. Bu aşamada da devreye fotoğrafik kaydı ikame eden çizimler alır.

İkinci ciltte yer alan “Arif (Nefer)” maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi* arşivinin, arşivin boşluklarının ve yetersiz ikamelerinin bir özetini sunar (Koçu, 1959: 980-981). Arif, II. Abdülhamid devrinde yaşamış güzelliğiyle ünlü on dokuz yaşındaki bir askerdir. Kendisinden “sevgilim” diye söz eden, tersanede amele katipliği yapan on sekiz yaşlarındaki İsmail Hakkı tarafından kama ile bıçaklanarak öldürülmüştür. Arif’in arkadaşları Âşık Razi’ye bir destan yazdırmıştır. Koçu, destanının 1941 yılında Galatalı Çerkes Ahmet’ten dinlediğini söylediği dört kıtasını ansiklopediye kaydeder. Maddenin devamında Nefer Arif’in güzelliğine herkesin âşık olduğunu söyleyen Vasıf Hiç’in olaya ilişkin notunu okuyucuya aktarır. Vasıf Hiç, Kapuîçi Hamamı yanındaki küçük bir fotoğrafçı dükkanının

camekanında duran Nefer Arif ve Hakkı'ya ait fotoğrafın olaydan sonra bir mecidiyeye satın aldığı bir kopyasını notları ile birlikte Koçu'ya vermiştir. Koçu maddeye şöyle devam eder: "Vâsif Hocanın verdiği fotoğraf zaman ile o derece solmuştur ki şekiller sarımtırak bir zeminde pek güç seçilmektedir. Ressam Sabiha Bozcalının üstad elinin çizdiği bir resim, bu vesikadan güçlülükte elde edilebilmiştir." (Koçu, 1959: 981) Güzelliği herkesin dilinde bir delikanlı olan Arif'in hazin hikayesi, ansiklopedideki onlarca benzeri gibi, kaybolmakta olan İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünü kaydetmeyi amaçlar. Geriye pek fazla kayıt bırakmamış olayın arşivesel ikameleri ansiklopedi açısından tipiktir: Âşık Razi'nin yazdığı bir destan, Vasif Hiç'ten gelen bir not ve fotoğraf. Destan, olayın mitik ve şiirsel bir kayıdır. Reşad Ekrem Koçu bu kaydın kaydını düşerken fotoğrafı ve destanı olayı hikayeleştirir.¹⁹ Fakat destan eksiktir; ancak dört kıtası kaydedilmiştir. Solmuş, sararmış fotoğrafın üzerindeki kişilerse neredeyse görünmez hale gelmiştir. Reşad Ekrem Koçu'nun hikâyeciliği ve Sabiha Bozcalı'nın çizimi (Resim 13) zamanın arşiv kaydı üzerindeki etkilerini telafi etmeye, kaybolan zamanın yetersiz ikamelerinin boşluklarını doldurmaya çalışır. İstanbul Ansiklopedisi'nin kısmi arşivi, üst üste binen kayıpların, boşlukların ve onların yetersiz ikamelerinin toplamıdır: Arşiv belgesi, asla geri getirilemeyecek tarihsel olayların, kişilerin ve yaşantıların kaydı olarak yetersiz bir ikamedir. Arşivin kendisi eksiktir; bazı kişiler, yaşantı ve olaylar arkalarında çok silik bir iz bırakarak veya hiç iz bırakmadan yok olmuşlardır. Yitip gidenin yitip gitmekte olan izlerine "hummalı" bir arzu duyan Koçu, giden şeyin bıraktığı canlı boşluğu, kurmaca ve hayal gücüyle doldurur. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin ikameleri, arşive kavramına içkin olan, yokluk ve varlığın çekişmeli sahasını dramatize eder.

Ansiklopedideki çizimler, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin kurmaca ve hayalle dolu dünyasını masalsılaştırır. Diderot ve D'alembert'in ansiklopedisinden beri çizimler ansiklopediler için önemli olmuş olsa da Koçu gibi fotoğrafa düşkün birinin neden fotoğrafı değil de çizimi tercih ettiği düşündürücüdür (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Ansiklopediyi büyük mali güçlüklerle çıkaran Koçu'nun iyi kalitede fotoğraf yayımlatmaya gücünün yetmemiş olması üzerinde durulan bir ihtimaldir. Bir diğeryse, Koçu'nun metinsel olduğu kadar görsel/ imgesel olarak da bütünlüğü ve tutarlılığı hedeflemiş, dağınık bir malzemenin derleyicisi olmaktan çok her açıdan kendi bireysel damgasını taşıyan bir evren kurmayı arzulamış olmasıdır (Emre Ayvaz, e-posta, 20.05.2021). Bilhassa da Koçu'nun "ne istediğini, nasıl istediğini çok iyi bilen" Sabiha Bozcalı'nın çizimleri,²⁰ onun kayıp geçmişin yetersiz ikamelerini, fetiş nesnelere birleştirerek "arşivden bir hayal örmesini" (Steedman, 2002: 81) sağlamıştır. Bozcalı, çizim yaparken kendisine yardımcı olması için Koçu'nun arşivinden resimler, çizimler çıkarıp verdiğini anlatır (Özberki, 1984: 157). Dijitalleştirilmekte olan arşivde sürecin

işleyişini, Koçu'nun çektiği veya toplandığı fotoğrafları kesip parçalayarak Sabiha Bozcalı'ya verdiğini, Bozcalı'nın da bu yapbozlardan yola çıkarak maddelere eşlik eden çizimleri yaptığını görebiliyoruz (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021). Arşivle ilgili tüm görüşmelerde Bozcalı'nın çizimlerinin mutfağını gösteren malzemenin, dijitalleştirilmekte olan arşivin en ilgi çekici öğelerinden olduğuna dikkat çekildi. Koçu'nun arşivin fetiş nesnelere yaptığı pastiş, ansiklopedinin üretim sürecine dair arşivsel bir kayıt teşkil etmektedir.

Resim 13. Nefer Arif ve İsmail Hakkı

Edhem Eldem, ansiklopedideki çizimlerin 1970’lerde İstanbul’a gelmiş bir hippisiyle 17. Yüzyılda yaşamış bir tellağı aynı metinde bir araya getirerek aralarındaki farkları silikleştirdiğinden, “donmuş bir tarihsiz devamsızlık” hissi yarattığından söz eder (SALT Online, 2019). Çizimler, tarihsel çeşitliliği, farkı ve heterojenliği masseden arşivin tektipleştirici yasasının, Derrida’nın (1995: 12) adlandırdığı haliyle “arşivsel şiddetin”, bir parodisini sunmaktadır. Eldem’e göre çizimler yoluyla yaratılan hayali dünya, olgusal, nesnel tarihçiliği tehdit etmektedir. Reşad Ekrem Koçu, hakikat ile hayal gücünün, tarih ile kurmacanın arasındaki sınırları fazlaca bulanıklaştırdığı için, güvenilirliği her zaman biraz şüpheli bir tarihçi olarak anılagelmiştir. Öte yandan arşivin sunduğu parodi, tarih ile kurmaca sınırlarının her zaman bir nebze istikrarsız olduğunu gösterir ve tarihin mutlak hakikatini nesnel biçimde açığa çıkaracak bir bilgi deposu olarak arşiv fantezisini zora sokar.²¹

Kayıp Geçmişin Kayıp Arşivi

Reşad Ekrem Koçu geride İstanbul Ansiklopedisi’nin veya arşivinin izini sürebileceğimiz bir hatırat veya otobiyografi bırakmamıştır; hikâyeyi takip edebileceğimiz kaynak yine ansiklopedinin kendisidir.²² Örneğin Mehmet Ergün (2010) ansiklopedinin büyük maddi zorluklarla hazırlandığını Koçu’nun, fasikül kapaklarında okurlara yaptığı abonelik çağrılarını üzerinden takip eder. Maddi zorluklar, ansiklopedinin tamamlanamamasının başlıca nedenlerindedir. Koçu, maddi destekçisi Cemal Çaltı ile ortaklığını dostane biçimde sonlandırdıktan sonra bir süre daha devam ettiği ansiklopedinin yayımını 1951’de durdurmak zorunda kalmıştır. 1958’de Mehmet Ali Akbay’ın desteği ile yeniden yayımlanmaya başlayan ansiklopedi, ikilinin ortaklığının sonlanması ile birlikte Koçu’nun kısıtlı kaynaklarıyla ile yayımlanır. Koçu bu dönemde satışları artırmak için hali hazırda ilgi duyduğu, cinsellik ve şiddet içeren olaylarla, magazin haberlerine daha fazla yer ayırmaya başlamış; bu da son ciltlerdeki içeriğin giderek daha az akademik, daha çok sansasyonel hale gelmesine neden olmuştur.

Ansiklopedinin tamamlanamayışının diğer bir nedeni ansiklopedi içeriğinin Koçu’nun öznel değerlendirme ölçütleri uyarınca sürekli genişlemesidir. Bu içerik ansiklopediye, tüm ciltlerde gözlemlenebilen nev-i şahsına münhasır karakterini verdiği için ansiklopedi yazarlarının takdir de görür. Yazar kadrosunun önemli isimlerinden sanat tarihçisi Semavi Eyice (1998: 66-7), Koçu’nun “İstanbul’da cereyan etmiş bazı kirlili olayların kahramanlarını” dedektif gibi araştıran, “eski dönemlerdeki normal dışı ilişkilere” merak duyan, gazetelerdeki en hurda ayrıntıları bulup çıkaran bir araştırmacı olduğunu söyler. Kevork Pamukciyan da (1990: 49) Koçu’nun “sağlam tarih bilgisini, yaygın okuyucu kitlesine, (pederastiyi abartarak yansıtmaması dışında) esas itibarı ile doğru bir biçimde

‘indirme’yi başaran” bir yazar olduğunu not eder. Öte yandan tarihte önemli sayılabilecek olaylar ve kişiler görece kısa maddelerle geçiştirilirken, tellaklar, esnaflar, çocuklar, külhanbeyleri, tulumbacılar, haneberduşlar ve onların etrafında gelişen hikayelerin uzun uzun nakledilmesi; kurmaca eserlerden yapılan uzun alıntılar, ansiklopedinin tamamlanamamasının sebepleri arasında anılır (Eyice, 1994: 219). Koçu bir yandan bu tip maddelere geniş yer ayırırken öte yandan ansiklopediye katkıda bulunan isimlerin maddelerini kısaltmakta, bazılarını kendince yeniden yazmaktadır. Pamukciyan (1990: 49-50) gönderdiği maddelerin “kuşa çevrilmesi”, bazılarının ise hiç dahil edilmemesi neticesinde ansiklopedi kadrosundan ayrıldığını dile getirir. Koçu’nun kişisel takıntılarının peşine düşmesinin, bunları toplama, muhafaza etme ve yayımlama arzusunun ansiklopedi içeriğini dengesizleştirdiğine işaret eden Eyice ve Pamukciyan gibi yazarların ansiklopedi kadrosundan ayrılmasıyla Koçu yalnızlaşmış ve maddelerin çoğunu kendisi yazmaya başlamıştır. Sonuç olarak ansiklopedi içeriği çok daha fazla onun kişisel ilgi ve merakları çerçevesinde şekillenmiş; yalnızlaşmasına neden olan öğeler daha da fazla, daha da takıntılı bir biçimde kaydedilir olmuştur. *İstanbul Ansiklopedisi*’nin bu doğrultuda sürekli genişleme eğilimi onu tamamlanması imkânsız, eksik kalmaya mahkûm bir girişime *dönüştürmüştür*. Biriktirme ve kaydetmeye yönelik hummalı arzu, ansiklopediyi ve arşivini yıkıma götürmüştür.

Koçu’nun ansiklopediyi on beş ciltte bitirmeye kararlı olan Akbay ile ortaklığının bitmesinde de ansiklopedinin hummalı bir biçimde genişlemesi etkili olmuş gibi görünüyor (Eyice, 1998: 65). Ortaklığın bitmesi ile Akbay’a ait olan Sirkeci Mühürzade Hanı’ndaki ansiklopedi yazıhanesinde bulunan notlar, kitaplar, resimlerden oluşan malzeme, yani *İstanbul Ansiklopedisi* arşivi, Koçu’nun Göztepe’deki dairesine taşınmıştır (Yücel, 2019: 149).²³ Arşivin bir zamanlar dost sohbetlerinin mekânı olan kalabalık yazıhaneden²⁴ eve taşınması, Koçu’nun yalnızlaşma sürecinin uzantısıdır (Eyice, 1975: 9; Ulucutsoy, 2015: 105-106)

Bu daireyi ziyaret edip de halen hayatta olan ansiklopedi yazarlarından Erdem Yücel, ansiklopedi arşivi için evin bir odasının ayrıldığını, Koçu’nun duvarlara çaktığı raflara kitaplarını ve ansiklopedi maddelerini içeren zarfları yerleştirdiğini anlatır (Yücel, 2019: 156). Semavi Eyice de benzer biçimde Koçu’nun evinin arşiv malzemeleriyle dolu olduğunu söyler (Eyice, 1998: 65). *İstanbul Ansiklopedisi* arşivini *queer* bir arşiv olarak ele alan Altınay (2015) ve Boone (2017), arşivin Koçu’nun Cumhuriyet ile birlikte hızlanan heteronormalleşme sürecinde kaybolan homoerotik erkek altkültürüne duyduğu bağlılığın bir ifadesi olduğu konusunda hemfikirdir. Bu bağlılık ile şekillenen arşiv Koçu’ya normatif düzenin esirgediği *queer* varoluşu gerçekleştireceği bir alan yaratırken, içine yerleştiği evi kapsayarak kamusal ile özel ayırımının silikleştiği eşiksel bir mekân

haline getirir (Ayvaz, 2007: 54; Burton, 2003: 6). Muzaffer Gökman, Koçu'nun yaşamının son yıllarında ziyaret ettiği evinin kitaplarla dolup taştığını anlatır. Duvarlardaki her bir tabloyu tarihe dönüştürerek hatırlayan Koçu, tarih dolu bir evde, tarihi yaşamaktadır (Gökman, 1978: 119). Arşiv, "hayatının son yıllarında tıks tıks koleksiyonuyla doldurduğu (yani bir kâğıt ve fotoğraf yığınıyla) bir apartman dairesinde yalnız yaşayan" (Pamuk, 2016: 156) Koçu'nun evini, tıpkı evleri mekân edinen diğer *queer* arşivler gibi, tarihin sığınağına dönüştürmüştür (Cvetkovich, 2003).

Hummalı biriktirme, muhafaza ve kaydetme, bir yandan Koçu'nun eşiksel ve marjinal varlığını koruma altına alırken diğer yandan onu yalnızlaştırmış ve evinde yalıtılmış olan arşivin ilerleyen yıllardaki akıbetini belirlemiştir. Reşad Ekrem Koçu'nun ömrü altına girmiş olduğu devasa "İstanbul'un alfabetik kütüğü"nü tamamlamaya yetmemiştir. Göztepe'deki dairede muhafaza ettiği arşivi istediği gibi İstanbul Kütüphanesi'ne miras bırakmayı başaramamış, vefatından sonra arşiv, ansiklopedide sık sık andığı kimsesiz çocuklar gibi "süfli bir durumda bir yerlerden bulunduğu" evlatlığı Mehmed Koçu'ya kalmıştır (Eyice, 1998: 65).²⁵ Koçu'nun ölümünden Kadir Has Üniversitesi tarafından satın alınmasına kadar geçen sürede arşivin başına nelerin geldiği bugün de tam olarak bilinmiyor. Semavi Eyice, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde Mehmet Koçu'nun Reşad Ekrem'den "kalan fasiküllerin stoku ile maddeleri" parça parça sattığını söyler. *Albüm* dergisindeki yazısında ise ansiklopedi için hazırlanan dosyaların *Tercüman* gazetesine satılmış olduğunu duyulduğundan, gazetenin kapanmasıyla Koçu'nun bütün arşiv ve kütüphanesinin dağılmış olması ihtimalinden söz eder (Eyice, 1998: 67). Erdem Yücel de (2019: 156) bu dönemde Mehmet Koçu'nun arşivi sattığına ilişkin pek çok söylentinin dolaştığını anlatır. Emin Nedret İşli (2010: 64), Mehmet Koçu'nun arşivi Bâb-ı Âli Caddesi'ndeki köklü bir yayınevinin sahibi olan bir aileye devrettiğini, bu ailenin de arşivi muhafaza edip günümüze ulaştırdığını öne sürer.²⁶ Murat Bardakçı (2010) arşive sahip olan ailenin kendisini 2003 yılında arayarak bir anlaşma dahilinde arşivi satmayı teklif ettiklerini, kendisinin Çağaloğlu'nda bir depoda bulunan arşivi gidip gördüğünü iddia etmiştir. Emre Ayvaz bahsi geçen ailenin SALT Araştırma'ya da bir teklif götürdüğünü, 2013 yılında yapılan görüşmeye kendisinin de katıldığını anlattı (Kişisel görüşme, 22.03.2021). Ailenin babası Koçu'nun ahabıdır ve arşivi Mehmed Koçu'dan devralmıştır. Babanın vefatı ile arşivle nasıl başa çıkacaklarını bilemeyen aile pek çok kurumla görüştüktan sonra Kadir Has Üniversitesi ile anlaşmıştır. Aile bu süreçte arşivin kaba bir envanterini çıkarmış olsa da, buradan ansiklopedi maddelerinin tamamlanıp tamamlanmadığı veya arşivin bu maddelerin ne kadarını içerdiğini anlamak mümkün olmamıştır (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Arşivin tam

içeriği ancak Kadir Has Üniversitesi arşivi satın alıp kataloglama ve dijitalleştirme için SALT Araştırma'ya emanet ettikten sonra görülebilmiştir. Bugüne ulaşan arşiv, Murat Bardakçı'nın iddia ettiğinin aksine, kalan maddelerin tamamını içermemektedir.²⁷ Özellikle Gökçınar'ı takip eden harflerdeki maddelerin içeriği büyük ölçüde hazırlanmış olsa da, alfabenin daha ileri harflerine ait zarflarda ağırlıklı olarak kesilmiş gazete kupürleri bulunmaktadır (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.03.2020). Halen SALT Araştırma tarafından muhafaza edilen arşiv, kataloglama ve dijitalleştirme işlemleri bittikten sonra Kadir Has Üniversitesi'ne teslim edilecektir.

Her ne kadar arşiv içinde bulunduğu bilinmezlikten kurtulmuş olsa da Koçu'nun ölümünden bugüne pek çok parçasının eksildiği, satıldığı veya kaybolduğu düşünülmektedir. Bu sürede, makalenin başındaki alıntıda bahsi geçen gazeteci çocuk Murat'ın ressam Samuel Mallo Lopez tarafından yapılmış resmi gibi pek çok malzemenin akıbetinin belirsizliğe düştüğünü tahmin edebiliriz. Koçu'ya ait olduğu düşünülen bazı kitaplar sahaflardan satın alınarak koleksiyona dahil edilmiştir (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021), ancak eksilen malzemenin bu kitaplarla sınırlı olmadığını düşünmemiz için geçerli nedenler var. Örneğin Irvin Cemil Schick (2017: 18), *Hûbân-nâme-i Nev-edâ*'nın tıpkı basımını, Reşad Ekrem Koçu tarafından istinsah edildiğini düşündüğü yazma üzerinden yayımlamıştır. Ayrıca Koçu'nun Reşid Safvet Atabinen'e hitaben yazdığı bir mektubun aslı da Schick'de bulunmaktadır (İşli, 2010: 64). Yayımlanan ciltlerdeki maddelerin atıfta bulunduğu malzemenin bir kısmının arşivden çıkmamış olması da arşivin eksik parçaları olduğu fikrini güçlendiriyor.

Bunlar arasında belki de en dikkat çekici olan ansiklopedi maddelerinde sık sık bahsi geçen "Âşık Razi'nin evrak-ı metrukesi" ile Üsküdarlı Vasıf Hiç'in notlarıdır. On dokuzuncu yüzyıl sonunda İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün katılımcısı olduğu anlaşılan Tophane keşanesinden Üsküdarlı Âşık Razi,²⁸ bu altkültürün hikayelerini ve meşhur simalarını, İstanbul destanlarını Üsküdar'da bir tulumbacı kahvehanesi işleten (Ercan, 2004: 372) Vasıf Hiç'e²⁹ aktarmış; daha sonra bu öğeler Reşad Ekrem Koçu'nun arşivine dahil edilmiştir. Vasıf Hiç'in ismi pek çok maddenin yazarı olarak geçtiği gibi, Koçu bizzat kaleme aldığı bazı maddelerin kaynağı olarak da Vasıf Hiç'in notlarını göstermiştir. Yaptığım görüşmelerde, arşivde Koçu'nun el yazısından farklı bir el yazısıyla alınmış, kesilerek parça parça ansiklopedi malzemesinin içine dahil edilmiş notlara rastlanıldığından söz edildi. Bu notların Vasıf Hiç'e ait olma ihtimali üzerinde duruluyor. Emre Ayvaz'ın (Medyascope, 2019) ansiklopedi mitinin arkasındaki "esrareniz" kaynak olmaya aday olduğunu söylediği Âşık Razi'ye ait "evrak-ı metruke" ise arşivden çıkmamıştır.³⁰ İstanbul destanlarına oldukça geniş yer ayıran ansiklopedide yalnızca iki âşık maddesi yer alırken

Âşık Razi'nin bunlardan biri olmadığını da not düşmek gerek. Kısacası İstanbul Ansiklopedisi'nin inşa ettiği *queer* arşiv, Âşık Razi ve Üsküdarlı Vasıf Hiç'e ait yeni bir boşluk yaratmaktadır. Arşiv nihayet kullanıma açıldığında etrafındaki mit bir nebze olsun sönmülenecek olabilir fakat bu boşluk, Sinan Çetin'in de söylediği gibi, Âşık Razi ve Vasıf Hiç etrafında yeni mitler yaratacaktır (Kişisel görüşme, 20.03.2021).

İstanbul Ansiklopedisi arşivi ne kadar asıl haline döndürülmeye çalışılırsa çalışılınsın, kullanıma açılacak olan arşiv, "hakiki" arşivin yetersiz bir ikamesi olacaktır. Hiçbir zaman yerine getirilemeyecek olan kayıp parça – kökendeki olay, onun tutulmamış kaydı, kaydın ikamesi anlatı ve o anlatının kaybolan kaydı – arşivi boşluklu ve eksik kılacaktır. İstanbul Arşivi erişilemediği süreçte etrafındaki mit de şişmiş; sayısız söylenti, arşive yönelik merak ve ilgiyi artırmıştır. Arşivin yerinin ve içeriğinin bilinmezliğinin yarattığı boşluğu dolduran mit, bir çeşit fetiş ikame işlevi görmüştür. Bu fetiş ikame, kayıp belgelere hayıflanma, onları satan akrabalara veya hamilere duyulan öfke, halen bir kutunun köşesinden veya bir sahafın tozlu raflarının arasından çıkması beklenen bir belge arayışı yoluyla "hakiki" arşive duyulan arzuyu kamçulamıştır (Arondekar, 2009: 29). Bu nedenle arşivle karşılaşma anı, görüşüğüm herkes için önemli olmuştur. Öte yandan arşiv, kendisi de bir fetiş ikame olduğu ve kendinden beklenen hakikati sunamadığı için, "arzunun kayıp nesnesi"nden beklenen doyumunu sağlayamamış; arşiv etrafında örülen mit kaçınılmaz bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Örneğin proje danışmanlarından Bülent Tanju arşivi ilk gördüğünde malzeme bolluğu karşısında afalladığını, fakat kısa süre içerisinde arşivin vaat ettiği kadar çok daha azını içerdiğini fark ettiğini ifade etmiştir (Kişisel görüşme, 26.03.2021). Tanju bu durumun her arşiv için biraz geçerli olduğunu da not etmektedir. Arşivin kataloglanmasında görev alan Cansu Yapıcı ve Sinan Çetin de arşivin büyük çoğunluğu gazete belgelerinden oluşan içeriğinin, ilk anda hayal kırıklığı yaratabileceğini ifade etmişlerdir (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.03.2020). On dokuzuncu yüzyıl sonundan yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan bir dönemi kapsayan kupürlerin ait oldukları gazete ve dergileri bugün sahaflarda, ikinci el pazarlarında çok yüksek olmayan meblağlara edinmek mümkündür. Hatta pek çoğunun taranmış ve/veya dijitalleştirilmiş kopyaları da erişilebilirdir. Öte yandan tüm bu kayıtlar, gündelikliklerinden sıyrılarak ansiklopedi çerçevesinde yeni anlamlar kazanmış; Sinan Çetin'in söylediği üzere Koçu'nun seçici biriktirme hali, arşivin anlatsını inşa etmiştir (Kişisel görüşme, 20.03.2020). Arşivi oluşturan alelade gazete kupürleri, değerlerini bu anlatının bir parçası olmaktan devşirirler. Fakat arşivin sunduğu anlatı da parçalıdır; herhangi "iç rahatlaması veya kapanım vaadinde bulmaz." (Arondekar, 2009: 138)

Arşivin Sırları

Başından beri maddi zorluklarla cebelleşerek yayımlanan İstanbul Ansiklopedisi'nin bir türlü tamamlanamıyor oluşu, ilk yıllarda ansiklopediyi bitireceğine güven duyan Koçu'nun ruh halini de değiştirir. Semavi Eyice bu dönemi şöyle anımsar: "Evinde yüzlerce zarfta, Ansiklopedide çıkacak maddelerin notları, resimleri ve çeşitli malzemesi toplanmıştı. Son yıllarda iyice kötümser olan Koçu, bunları oturduğu apartmanın önündeki küçük düzlüğe yığıp yakacağını söylüyordu." (Eyice, 1998: 65). Erdem Yücel de (2019: 145), Koçu'nun basın ve yayın dünyasından şahsiyetleri, öğretim üyelerini ve dostlarını çağırarak hazır olan maddeleri onlara sergileyeceğini; sonra da hamallarla bahçeye indirttiği bu malzemeyi yakacağını söylediğini anımsar. Bildiğimiz kadarıyla Koçu bu niyetini gerçekleştirmedi. Fakat dile getirdiği yakma arzusu, hem arşivin hummasına, hem de kayıp arşive yönelik onu bir mite dönüştüren hummalı arzuya ilişkin düşüncemizi ilerletebileceğimiz bir metafor sunuyor. *Arşiv Humması*'nın sonunda Derrida, Freud'un – veya Koçu da olabilecek herhangi birinin– arşivini yakarak imha etme ihtimalinden söz eder. Bu ihtimal, yakılan arşivin içerdiği "sırrı" bilmek, bilinir hale getirmek ve arşivlemek için sonsuza dek sürecek yakıcı bir arzuyu doğuracaktır (Derrida, 1995: 63). Arşivin ifşa edilmeyi bekleyen sırların toplamı olduğu pek nadirdir ancak biz yine de arşivlere bu beklentiyle yaklaşmaya devam ederiz (Arondekar, 2009: 20). Yosef Hayim Yerushalmi, *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable* isimli kitabının sonunda Freud ile girdiği monoloğu bir soruyla nihayetlendirir: Psikanaliz bir Yahudi bilimi değil midir? (aktaran Derrida, 1995: 32) Yerushalmi, sorunun cevabını bir sır olarak saklayacağına dair monoloğun tarafı hayalet Freud'a söz verirken, Derrida Yerushalmi'ye başka bir soru yöneltir: Bir hayalete arşivin sırrını korumaya söz veren bir tarihçi halen tarihçi midir? (1995: 46) Freud'un özel yazışmalarını okuyup, sınıflandırıp, envanterini çıkararak psikanalizin bir Yahudi bilimi olduğu sonucuna varan tarihçi Yerushalmi'nin verdiği söz açıkça retoriktir; kamusal olarak reddedilse de sorunun "hakiki" cevabını, yani sırrı *herkesin bildiğini* varsaymaktadır. Herkesin bildiği sırrı ele alabileceğimiz en elverişli kavramlardan biri, "dolabın epistemolojisi"dir. (Sedgwick, 1990) Sedgwick'e göre Batı kültüründe kurucu bir ayırım olan heteroseksüel/eşcinsel ayırımının ikinci tarafı sır olarak inşa edilmiştir; ne kadar dolaptan çıkarsa çıksın sır konumu değişmeyecektir. Eşcinsellik, her zaman sır olarak saklanması – ve dolayısıyla dolaptan çıkarılması – gereken bir şey olarak kalacaktır. Heteronormatif kültürün bilme biçimlerini yapılandıran "dolabın epistemolojisi"nde mesele sırrın ne olduğu değildir; bilmenin ve hakikatin sır rejimi etrafında örülmesidir.

İstanbul Ansiklopedisi'nin homoerotik katmanı, Reşad Ekrem Koçu'nun cinsel yönelimini kamusal bir tartışma konusu haline getirmiştir. Orhan Pamuk'un

2002 yılında *National Geographic Dergisi*'nde Koçu'nun eşcinsel olduğunu iddia ettiği bir makalesi yayımlanır.³¹ Murat Bardakçı (2002) bu yazıya Koçu'nun "eskilerin 'cemel aşığı' dedikleri ve yakışıklı delikanlıları 'seyretmekten' haz duyan bir gruba mensup olduğunu" söyleyerek cevap verir. Murat Bardakçı ile Orhan Pamuk arasındaki tartışmanın, "dolabın epistemolojisi"nin ürettiği sır rejiminden beslendiğini söyleyebiliriz. Pamuk, Koçu'nun ilk ciltlerde genç ve güzel oğlanları Osmanlı kültür ve edebiyatına *sızdırarak* anlattığını, sonraki ciltlerde buna pek de gerek duymaksızın her bahaneyle genç bir delikanlıdan söz ettiğini söyler (2016: 153). Pamuk'a benzer biçimde Boone, ansiklopedinin nesnel, bilimsel *kisvesinin* Koçu'yu 1950'lerin ve 1960'ların Türkiye'sinde homoerotik bir içeriğin neden olacağı saldırılardan koruyan bir "dolap" işlevi gördüğünü öner sürer (Boone, 2015: 145; 2017: 58). Ona göre ansiklopediye dağılmış olan güzel erkek çizimlerini yan yana getirerek okumak gibi yöntemler, "masum ve zararsız" imgelerin altında incelikli bir biçimde *saklanan* homoerotik alt katmanı görünür hale getirir (Boone, 2017: 61; 67). Pamuk da, Boone da, Koçu'yu dolaptan çıkarmak gibi bir niyetleri olmasa bile, Koçu'nun dolabını dolaptan çıkarmışlardır (Sarıtış, 2020: 217). Arşivin bize Koçu'nun veya ansiklopedide konu edilen başkalarının "eşcinsel" kimliklerini -veya tarihin gizli kalmış diğer sırlarını- fışıldamasını beklemek; yalnızca İstanbul Ansiklopedisi arşivini değil, tüm arşivleri tarihin sırlarını ifşa edecek toplamlar olarak görmek, "dolabın epistemolojisi"yle şekillenen bir tarihyazımına işaret eder. Buna göre arşiv herkesin bildiği tarihsel hakikatlerin ispatını sağlayacak bir belge deposundan öte bir şey değildir. Her ne kadar Koçu'nun – ve tarihin- sırları çoktan ifşa edilmiş, dolaptan çıkarılmış olsa da "dolabın epistemolojisi"nde ifşa hiçbir zaman sonlanmaz (Sedgwick, 1990: 67-8); arşiv hakikati defaatle dolaptan çıkarmanın aracı olur.

Halbuki sırrın tanımı gereği arşivi olamaz; arşive girmeden *yakılan belgeler*, geride kül, iz ve hatta yeri fetiş nesnelere doldurulacak bir boşluk bile bırakmaz (Derrida, 1995: 62). Susturulan, imha edilen veya yok olmaya terk edilen resmi arşivlere alternatif oluşturacak *queer* arşivlerin sırrı, bugüne ilham verecek, özgürleşmenin anahtarı olacak olaylar, yaşantılar hatta kimlikler olarak görülebilir. Ancak bu arayışlar sonuçsuz kalmaya mahkumdur; daha önce de söylediğim üzere arşivler yetersiz ikamelerden öte bir şey sunamaz. Öte yandan arayışın kendisi aranan şeyi -olayı, kişi veya kimliği –değiştirir; bir şeyler bulunur elbette ama bu her zaman başka bir şey, arayışın ürettiği bir üründür (Steedman, 2002: 77). İstanbul Ansiklopedisi arşivi için de bu durum geçerlidir: Arşivin bize sundukları belirli bir kimliğe nazaran sınırları çok daha belirsiz öznellikler, boşlukları hayal gücüyle doldurulmuş olaylar, bazı kısımları abartılırken diğerleri görünmezleştirilmiş bölük pörçük yaşantılardır. Arşivin kısmi anlatısı, çetrefilli

ve yer yer tedirgin edicidir. Tecavüz ve cinayet başta olmak üzere şiddetin pek çok biçimi bu yaşantıların başrolündedir. Karşımızdaki saf bir direniş, özgürleşme arşivi olmaktan çok uzaktır. Kadınlara pek az yer ayrılır, yer yer kadın düşmanı söylemlere rastlanır. Ansiklopedi maddelerinde Koçu'nun, diğer eserlerinde olduğu gibi, "Türklerin zafer dolu şanlı tarihini" anlatan milliyetçi tarihyazımına bağlılığı görünürdür. Örneğin ilk fasiküle eşlik eden bildiride Koçu, ansiklopediyi İstanbul'un fethinin beş yüzüncü yılına yetiştirmeye ant içtiğini söyler (Eyice, 1998: 64). Her ne kadar ansiklopedide azınlık gruplarında kişilere yer ayrılıyor olsa da burada da resmi tarihyazımıyla örtüşen maddeler karşımıza çıkar.³² Dahası bu cemaatlerden delikanlıların sıklıkla erotize edildiğini görürüz. Örneğin Ermeni ile başlayan dokuz maddenin ikisi, "Ermeni Dülfer Güzeli", ve "Ermeni Esnaf Civanları"dır (Düngelen, 1971: 5205; Koçu, 1971: 5204-5205). Normatif cinsel ve cinsiyet tanımlarının dışında kalan kişi ve yaşantılar her zaman tutarlı biçimlerde ele alınmazlar. İnsanı güzellikleriyle baştan çıkararak genç delikanlılar zaman zaman sapık oğlanlar olarak anılır; bu oğlanların âşıkları bazen cemel âşıkları, bazen de çocuk vücutlarını kiralayan cinsi sapıklardır.³³ Koçu'nun melankolik direnişinden doğan arşivsel pratiği, ilerici politikalarla eklemlenmeyen bir *queer* arşivin belirsizliklerine ilişkin bir tartışma hattı açar (Altınay, 2015: 90). İstanbul Ansiklopedisi arşivi bir yandan norm dışı yaşantılara, öznellik ve duygulanımlara varlık imkânı yaratan *queer* bir arşivi inşa ederken, diğer yandan bütünlüklü kimlik kurgularını altüst eden anlatıların çatışmalı sahası olarak arşiv kavramını *queerleştirir*.

Sonuç

Anjali Arondekar (2009: 32), Richard Burton'ın kayıp *Karaçi Raporu* üzerine düşünürken şu soruyu sorar: Dikkatimizi raporun ortaya çıkarılmasına değil de bu raporun bulunmasına yönelik takıntılı arayışa yönelttiğimizde ne görürüz? Kaybolan nesne neyin kanıtıdır ve kanıt olma gücünü hangi iktidar ilişkileri sayesinde kazanır? Benzer bir soruyu İstanbul Ansiklopedisi'nin kayıp parçaları ve boşluklu, kısmi arşivi için sorabiliriz: Arşivsel nesnenin kaybını, kayıp haline getiren ne olmuştur? Bu soru aynı zamanda bizim bu kısmi arşivde neyi arayacağımız sorusunun cevabını biçimlendirdiğinden, tam da dijitalleştirilmiş arşiv kamuya açılmak üzereyken üzerine dikkatle eğilinmesi gerektiğini düşünüyorum. Arşivi kayıp hale getiren şeylerin başında, Osmanlı tarihinin görünmez kılınan tüm katmanları gelir. Daha evvel de söylediğim üzere Türkiye'de arşivler ve onlara erişim politikaları çoğunlukla kırılğan olmuştur. Dahası azınlıkların, çalışan sınıfların, köylülerin, kadınların ve cinsiyet ve cinsel normların dışında kalanların izleri hem siliktir, hem de korunmaları için pek az çaba sarf edilmiştir. Reşad Ekrem Koçu, resmi arşivlerde, gazetelerde, fotoğraf stüdyolarında ve tabii sokaklarda bulunduğu parçaları birleştirerek bu

silik izlerden yeni bir arşiv yaratan, yitip giden, imha edilen ve yeniden yazılan tarihin boşluklarını ürettiği anlatılarla dolduran bir tarihçi olmuştur.

Arşivi kayıp kılan diğer bir şey de arşivin zaten bilinen ama sıralştırılan tarihsel hakikati doğrulayacak bir kanıt deposu olduğuna dair epistemoloji, yani “dolabın epistemolojisi”dir. Buna göre arşiv nihayet ortaya çıkarıldığında; tarihin bize vermesini arzu ettiğimiz cevaplara ulaşılabilecektir. Yakın zamanda kullanıma açılacak ve mekân kısıtlaması olmaksızın erişilebilir olacak olan dijital İstanbul Ansiklopedisi arşivine “dolabın epistemolojisi”nin cenderesinden çıkararak yaklaşılabilmek için, arşivin kısmılığıyla, sunabildiklerinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olduğuyula yüzleşmek gerektiğini düşünüyorum. Derrida, Yerushalmi’nin daha evvel söz ettiğim kitabını incelerken, tamamlanmamış bir arşivin gelecekle ilişkisine dair iki yaklaşım ayırt eder: Birincisi arşivi belirlenebilir bir geleceğin içine, her yeni belgenin keşfini gelişimsel bir çizgiye yerleştiren yaklaşımdır. “Dolabın epistemolojisi”ne yaslandığını düşündüğüm bu yaklaşıma göre daha açığa çıkarılacak tonla evrak vardır, tarihçi onları bilimsel yöntemlerle inceleyecek ve tarih biraz daha aydınlatılacaktır. Ancak aynı zamanda bilinecek yeni bir şey yoktur; tarihçi zaten herkesin bildiği sırların peşinde koşmaktadır. İkinci yaklaşım ise arşivin içeriğinin, arşivi arşiv yapan değerlerin ne olacağına dair bir bilinmezliğe bağlı olduğunu kabul eden bir geleceğe açıklığı benimser (Derrida, 1995: 36). İstanbul Ansiklopedisi’nin dijital arşivinin kullandığı teknik, arşivlenebilir içeriğin yapısını ve gelecekle kurduğu ilişkiyi de biçimlendirecektir (Derrida, 1995: 17). Kullanıma açılacak olan arşivin kendisi gibi bir yandan mevcut, zengin ve erişilebilirken diğer yandan namevcut, kısmi ve erişilemez; mitik olduğu kadar sıradan ve gündelik; aynı anda yaratıcı ve yıkıcı; ilham verici olduğu kadar tekinsiz keşifler için yeni olanaklar yaratacağını umuyorum.

Sonnotlar

¹ Dizgi hataları dışında alıntılardaki yazımı aynen aldım. Ansiklopedi maddelerinin tarihleri, fasikül kapağının ilgili cilde dahil edilmediği durumlarda, cilt tarihleri üzerinden verilmiştir.

² Arşivi kataloglama işlemini yürüten Sinan Çetin, kataloglanan harfli dosyaların arasında resmin bulunmadığını, başlığı belirsiz ve herhangi bir açıklama içermeyen resimlerden birinin, zayıf da olsa, “Ataaykut (Murad)”a ait olma ihtimalinin bulunduğunu belirtti. Harfli dosyaların dışındaki henüz kataloglanmamış resim, illüstrasyon ve fotoğrafların arasından da resmin çıkma ihtimali bulunuyor (Sinan Çetin, e-posta, 5.5.2021).

³ Bu yazıyı ansiklopediden faydalanarak yazdığım için arşiv ile kast ettiğim İstanbul Ansiklopedisi arşividir. Diğer yandan Koçu’nun “ömrünün mahsülü” olarak andığı

İstanbul Ansiklopedisi arşivi ile Koçu'nun kişisel arşivinin iç içe geçmiş olduğunu hatırlatmakta fayda var. Dijitalleştirilmekte olan arşivde ansiklopedi harfleri altındaki malzeme ile Koçu'nun kişisel arşivi sayılabilecek malzeme arasında bir ayrıma gidilmiştir. Yakın zamanda kullanıma açılması beklenen ve kataloglama süreci bitmiş olan kısım, ansiklopedi maddelerinden oluşan kısımdır (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.3.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.3.2021).

⁴ Bu yazıda İstanbul Ansiklopedisi'nin yayımlanmış ciltlerinden, henüz kullanıma açılmamış olan arşivin kataloglama sürecini yürütmüş olan Cansu Yapıcı ve Sinan Çetin ile proje danışmanları Emre Ayvaz ve Bülent Tanju ile yaptığım görüşmelerden faydalandım.

⁵ Ansiklopedi içeriğinin Z'ye kadar tamamlanmış olduğunu ansiklopedinin ilk döneminde Koçu'nun kendisi de iddia etmiştir (Ergün, 2010: 38).

⁶ Cook ve Schwarz'a göre arşiv tanımında temel bir ikilik vardır: Tarihsel hafızayı ve kültürü koruyan tarihsel miras mekânları olarak arşivler ile yönetsel belgelerin toplandığı, devletin şeffaflığına ve hesap verilebilirliğine ilişkin mekânlar olarak arşivler. İlki yirminci yüzyılda gelişmiştir ve arşivci zamanla bir hukukçu olmaktan çıkıp tarihçi olmaya doğru evrilmiştir (Cook ve Schwartz, 2002: 171).

⁷ Ermenilerle ilgili maddeleri hazırlayan Kevork Pamukciyan'ın ansiklopediye katkıları, Ermeni tarihi açısından önemli olmuştur. Pamukciyan (1990: 49) gayrimüslimlere de Müslümanlar kadar yer ayrılmasına memnun olduğu ansiklopedide, hata ve eksikliklere rastladığı için yazar olmak istediğini ifade eder. Koçu, "Ermeni, Ermeniler" maddesinde Pamukciyan'ın yaptığı katkıların kesilmesine ilişkin üzüntüsünü hafif sitemkâr bir tonla şöyle dile getirir: "Nihayet bu İstanbul Ansiklopedisinin yazı âilesi arasında da aydın bir ermeni genci, Kevork Pamukciyan bu şehir kütüğüne pek kıymetli maddeler vermiştir. Sebebi bizce meçhul, K. Pamukciyan bir yıldan fazlacadır ki bu yardımını kesmiş bulunmaktadır. Bu "Ermeni, Ermeniler" maddesi de onun güvendiğimiz kalemine emânet edilmiş bulunuyordu. Bu icmâl ile yetinildi; adını sevgi ile kaydı de bir vecîbe bildik." (Koçu, 1971: 5204)

⁸ Sedgwick (1985), erkekler arası homososyal ilişkiler ile homoerotik ilişkiler arasında bir süreklilik bulunduğunu; modern homofobinin işlevlerinden birinin bu ikisini karşıt kutuplara yerleştirmek olduğunu söyler. "Homoerotik erkek altkültürü" ile kentli altsınıfların homososyal mekânlarda sürdürdükleri, erotik ve sosyal bağlılıkların süreklilik içerisinde olduğu, on sekizinci yüzyıl ile birlikte saraydan giderek özerkleşen, yirminci yüzyıla gelindiğinde ise kahvehane, meyhane, hamam gibi mekânlarında varlığını cılızlaşarak da olsa sürdüren altkültürü kastediyorum.

⁹ Bu sınıftaki arşiv malzemesi efemera olarak kataloglandığı için, efemeral sözcüğünün geçici, kısa ömürlü gibi sözcüklerle karşılamak yerine aynen bırakmayı tercih ettim.

¹⁰ "Bütün yaşayanların *içsel* nedenlerle öldüğünü, inorganik olana geri döndüğünü hiç istisnası olmayan bir deneyim olarak kabul edersek, sadece şunu söyleyebiliriz: 'Tüm

yaşamın hedefi ölümdür.' Bunu tersinden alırsak da şunu söyleyebiliriz: *'Cansız varlıklar, canlılardan önce vardı.'*" (Freud, 2011a: 48)

¹¹ LaCapra, Freud'un kayıp nesnenin yerine geçen ikame olarak fetiş tanımından yola çıkar. Freud'a göre fetiş nesne, oğlan çocuğunun annenin iğdiş edilmişliğini yadsıması sürecinde ortaya çıkar. Küçük oğlanın bir zamanlar varlığına inandığı anne penisinin ikamesi olarak fetiş nesne atanırken, yokluk hem alıkonulur hem de yadsınır. Fetiş nesne olağandışı gücünü, ikame nesnenin atanması sürecinde iğdiş edilmenin yarattığı dehşetin yönlendirilmesinden alır (Freud, 2011b: 340-341). Fetiş nesnenin olağandışı gücünün, arşivin hummalı bir biçimde genişleyerek kendi yıkımına yol açmasına neden olduğunu düşünüyorum. Freud'un (2011b: 341) fetişin erkeklere özgü olduğunu ve onları eşcinsellikten "koruduğunu" öne sürdüğünü not etmek isterim.

¹² Ayvaz da (2007: 56) Koçu arşivinin fetişistik bir niteliği olduğunu dile getirir.

¹³ Bazı örnekler için bkz. Ben-Naeh, 2005; Özdemir, 2019; Peirce, 2000; Semerdjian, 2012.

¹⁴ Koçu'nun tarihyazımı pratiğinde gündelik hayatın en "hurda" ayrıntılarını masalsı biçimlerde anlatmak öne çıkar. Canlı tasvirleri ve hikayelendirme üslubu, ustaları olarak andığı Ahmet Rasim ve Ahmet Refik Altnay'dan etkilenmiştir.

¹⁵ Hüsnü Kınaylı'nın Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde kullandığı müstear isimlerden biri olduğu konusunda mutabakat bulunuyor.

¹⁶ SALT Araştırma'nın düzenlediği İstasyon Programları'ndaki konuşmasında Edhem Eldem de bu konuya dikkat çeker (SALT Online, 2019).

¹⁷ Çocuklara ilişkin 43 madde için bkz. Kınaylı, 1966: 4093-4094; Koçu, 1966: 4073-4074; Koçu, 1966: 4057-4093; Sağmalcılı, 1966: 4094; Taşkın, 1966: 4088-4090.

¹⁸ *Dellâknâme-i Dilküşâ için bkz. Bardakçı, 2005; Delice, 2015.*

¹⁹ Tarihçilik ile hikayeciliği birleştiren Koçu, pek çok tarihi kurmaca kitabın da yazarıdır.

²⁰ Gönüllü (2018: 8) ansiklopedide Bozcalı'ya ait 901 illüstrasyon saptamıştır.

²¹ Burada tarihi gerçeklerin çarpıtılmasını savunmadığımı ve tarihte yorumlama ve özneliğin elbette bir sınırı olması gerektiğini not etmekte fayda görüyorum. Kastettiğim, arşivi halihazırda herkesçe kabul edildiği varsayılan tarihsel hakikatleri ispat etmesi beklenen bir bilgi deposu olarak gören epistemolojinin sorgulanması.

²² Emre Ayvaz (2007) ansiklopediyi otobiyografik bir metin olarak okumuştur. Ben de ansiklopediyi daha önce bir öz-anlatı olarak ele almıştım.

²³ Koçu, Göztepe'deki aile köşkü satınca semtinden uzaklaşmadan yine Göztepe'de, hiç sevmediği apartman dairelerinden birine taşınmıştır.

²⁴ Sözü edilen, ansiklopedinin 1944-1951 yılları arası dönemdeki, Ankara Caddesi'nde bulunan yazıhanesidir.

²⁵ İddia ettiğim gibi kimsesiz çocuğun arşivin heterozamansal gelecek kurgularının yerine koyduğu bir fetiş nesne olduğunu kabul edecek olursak, arşivin belirsiz yazgısının kimsesiz bir çocuğun ellerine bırakılması ironik bir durum teşkil eder.

²⁶ Yazıya, İşli'nin arşivi incelerken çekilmiş fotoğrafları eşlik etmektedir.

²⁷ Erdem Yücel aynı sene kendisiyle yapılan bir söyleşide arşivin son durumunu gören birkaç kişiden biri olarak ansiklopedinin tüm maddelerinin yazılmış olduğu iddiasına karşı çıkmıştır (2019: 156).

²⁸ Irvin Cemil Schick, Reşad Ekrem Koçu'nun "Esnaf Destanı" adlı uzun şiiri İstanbul Ansiklopedisi'nde iktibas ederken şairin adını "Âşık Râzî" olarak verdiğini ancak destanın basılı olduğu kâğıtta şairin isminin iki defa "Âşık Rûzî" (yahut belki Ravzî) olarak geçtiğini belirtir (2017: 11). Ergün, Âşık Râzî'nin meydan şairlerine ilişkin yazı ve kitaplarda adının pek geçmediğini, ürünlerinin pek az tanındığını söyler (Ergün, 2010: 48).

²⁹ Osman Cemal Kaygılı (2016), İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri kitabında Üsküdarlı Vasıf'tan söz eder. Ayrıca bkz. Ercan, 2004.

³⁰ Bülent Tanju gözden kaçmış bir defterin, bir kutunun veya dosyanın içinden çıkması ihtimalinin, zayıf da olsa halen bulunduğunu söyledi (Kişisel görüşme, 26.03.2021).

³¹ Pamuk, İstanbul: Hatıralar ve Şehir'de şöyle der: "Reşat Ekrem Koçu'nun hüznü olmak için başka bir kuvvetli nedeni daha vardı: Yirminci yüzyılında İstanbul'da bir eşcinsel olmak." (2016: 151)

³² Örneğin "Ermeni, Ermeniler" ve "Ermeni Patırdıları" maddeleri, resmi tarihle uyumludur. İsmail Hami Danişmend'in İzahlı Osmanlı Tarihi *Kronolojisi*'nden uzunca bir alıntıdan oluşan "Ermeni Patırdıları" maddesinin sonundaki "İstanbul Ansiklopedisi İkinci Sultan Abdülhamidi rahmetle yâd eder." ibaresi dikkat çeker (Koçu, 1971: 5208).

³³ Altnay'ın dikkat çektiği üzere, "Çilergül (Kız Oğlan)" maddesinde oryantal dansöz Çilergül'ün "fuhuş aleti bir sapık" olmadığı söylenirken, "Gypsy" maddesinde Çilergül doğumda verilen ismiyle "sapık delikanlı" olarak anılır (Koçu, 1964: 3982, 1973: 7030; Altnay, 2015: 98).

Kaynakça

Ahıska M (2005). *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyaçılık ve Politik Öznellik*. İstanbul: Metis.

Altnay R E (2015). The Queer Archivist as Political Dissident: Rereading the Ottoman Empire in the Works of Reşad Ekrem Koçu. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 89-102.

Arondekar A (2009). *For the Record: On Sexuality and The Colonial Archive in India*. Durham ve Londra: Duke University Press.

- Arondekar A vd. (2015). Queering Archives: A Roundtable Discussion. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 211-231.
- Ayvaz E (2007). Reşat Ekrem Koçu's İstanbul Ansiklopedisi; or an Obsessive Collector's Attempt to Make His Private Narrative Public. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Bardakçı M (2002). Reşad Ekrem "Cemal Âşığı" İdi Ama İntihalci Değildi! *Hürriyet*, 26 Mayıs. <https://www.hurriyet.com.tr/resad-ekrem-cemal-sigi-idi-ama-intihalci-degildi-74394>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.
- Bardakçı M (2005). *Osmanlı'da Seks*. İstanbul: İnkilâp.
- Bardakçı M (2010). Reşad Ekrem'in Ansiklopedi Macerası: 1. *Habertürk*, 20 Ağustos. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/544064-resad-ekremin-ansiklopedi-macerasi-1>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.
- Ben-Naeh Y (2005). Moshko the Jew and His Gay Friends: Same-Sex Sexual Relations in Ottoman Jewish Societies. *Journal of Early Modern History*, 9 (1), 79- 108.
- Boone J A (2015). *The Homoerotics of Orientalism*. New York: Columbia University Press.
- Boone J A (2017). Creating a Queer Archive in the Public Eye: The Case of Reşad Ekrem Koçu. *GLQ*, 23 (1), 51-81.
- Burton A (2003). *Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home and History in Late Colonial India*. Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Burton A (2005). Introduction: Archive Fever, Archive Stories. İçinde: A Burton (der) *Archive Stories: Facts, Fictions, and the Writing of History*, Durham ve Londra: Duke University Press, 1-24.
- Cook T ve Schwarz J M (2002). Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance. *Archival Science*, 2, 171-185.
- Cvetkovich A (2003). *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham ve Londra: Duke University Press, e-kitap.
- Derrida J (1995). Archive Fever: A Freudian Impression. Çev. E Prenowitz, *Diacritics*, 25 (2), 9-63.
- Delice S (2015). The Janissaries and Their Bedfellows: Masculinity and Male Friendship in Eighteenth-Century Ottoman İstanbul. İçinde: G Özyeğin (der), *Gender and Sexuality in Muslim Cultures*, Farnham: Ashgate, 116-36.
- Düngelen F (1971) Ermeni Esnaf Civanları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5205.

Edelman L (2007) Ever After: History, Negativity, and the Social. *South Atlantic Quarterly*, 106 (3), 469-476.

Edenheim S (2014) Lost and Never Found: The Queer Archive of Feelings and Its Historical Propriety. *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 24 (3), 36-62.

Ercan A M (2004). İstanbul Yazılı Kültür Ortam Destancılığının Zirvesinde Bir Üsküdarlı: Vâsif Hiç. İçinde: *Üsküdar Sempozyumu I 23-25 Mayıs 2003*, Bildiriler Cilt 2, İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı, 370-383.

Ergün M (2010). Bir Tutku Ürünü: İstanbul Ansiklopedisi. *Müteferrika* 38 (2), 3-54.

Eyice S (1975). Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi Reşat Ekrem Koçu. *Pirelli* 134 (Kasım), 8-9.

Eyice S (1994). İstanbul Ansiklopedileri. İçinde: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 4, İstanbul: Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı, 218-221.

Eyice S (1998). İstanbul Ansiklopedisi Anıları. *Albüm*, 2 (Mart), 62-67.

Freud S (2011a). *Haz İlkesinin Ötesinde, Ben ve İd*. Çev. A Baboğlu, İstanbul: Metis.

Freud S (2011b). *Cinsellik Üzerine*. Çev. Emre Kapkın. İstanbul: Payel.

Gökman M (1978). *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik Altınay: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gönüllü A B (2018). Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Sabiha Rüştü Bozcalı'nın İllüstrasyonları Üzerine. *Journal of Strategic Research in Social Science*, 4 (1), 1-16.

İşli E N (2010). Kültür Hayatımızın Dinmeyen Yarası: Reşad Ekrem Koçu ve Tamamlanamayan İstanbul Ansiklopedisi. *1453: İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 9, 58-65.

Jagose A M (1996). *Queer Theory: An Introduction*. Melbourne: Melbourne University Press.

Kaygılı O C (2016). İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri. Haz. A Akan, İstanbul: Gram.

Kınaylı H (1966). Çocuk Yâverler; İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 4093-4094.

Kınaylı H (1971). Esnaf Ordu Alayları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5328-5334.

Koçu M (1966) Çocuk Dostları Derneği. İçinde: *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 4073-4074.

Koçu R E (1959). Andriomenos (Nikola) ve Andriomenos Fotoğrafhanesi. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 852-853.

Koçu R E (1959). Arif Nefer. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 980-981.

Koçu R E (1960). Ataayakut (Murad). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1179

Koçu R E (1960). Ayak (İstanbul'da Çıplak, Yalın). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1370-1378.

Koçu R E (1960). Baldır, Bacak, Ayak Masajı Resimleri. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1980-1981.

Koçu R E (1961). Bitirim (Abdullah). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 2824-2825

Koçu R E (1965). Çilergül (KızOğlan). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 3981-3983.

Koçu R E (1966) Çocuk; Çocuk (Âilesiz, Kimsesiz Çocuklar); Çocuk, Azgın Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Babaların Kötü Kalender Terbiyesi Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Bayram Rozetçisi Çocuklar; Çocuk, Evinden Kaçan Çocuklar; Çocuk, İstanbul Çocuğu; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsili; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsil Mecburiyeti Fermanı; Çocuk, Kimsesiz Çocuklar Yurdu; Çocuk, Kimsesiz Çocukları Yetiştirme Yurdları; Çocuk, Mahalle Çocuğu, Mahallebi Çocuğu; Çocuk, Yalın Ayaklı Çocuklar; Çocuk, Üniformalı Çocuklar; Çocuk, Üvey Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Viyana Çocuk Korosu; Çocuk, Yurdun Herhangi Bir Yerinden İstanbula Kaçan Çocuklar; Çocuk Bağçeleri; Çocuk Bürosu; Çocuk Canbazlar, Akrobatlar; Çocuk Çıraklar; Çocuk Dilenciler; Çocuk Esirgeme Kurumu; Çocuk Gazete Satıcılar, Müvezziler; Çocuk Hamam Uşaklar, Dellâklar; Çocuk Hırsız Çeteleri; Çocuk Hırsız Yahudiler Vak'ası; Çocuk Hırsızlar; Çocuk Hırsızları, Çocuk Hırsızlığı; Çocukları Koruma Birliği; Çocukların Geceleri Fenerli Sefer Duâsi Alayı; Çocukların Köşesi (İstanbul Radyosunda); Çocukların Yer Mahyaları; Çocuklu Ailenin Kira ile Mesken Bulma Zorluğu; Çocuk Padişahlar; Çocuk Psikiyatrisi Enstitüsü; Çocuk Seyyar Satıcılar; Çocuk Tulumbacılar; Çocuk Yankesiciler; İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Koçu Yayınları, 4057-4094.

Koçu R E (1966). Destan, Destanlar. İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Koçu Yayınları, 4520-4523.

Koçu R E (1971) Ermeni, Ermeniler. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5203-5204.

Koçu R E (1971) Ermeni Patırdıları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5206.

Koçu R E (1971) Ermeni Dülder Güzeli. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5204-5205.

Koçu R E (1973) Gipsy. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt XI, İstanbul: Koçu Yayınları, 7030-7031.

LaCapra D (1985) *History and Criticism*. Ithaca ve Londra: Cornell University Press.

Levi A S (2014). Hafızanın “Dayanılmaz Hafifliği”: Arşivler ve Müzelerde Türk Yahudi Kadını. İçinde: L Neyzi (der), *Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye’de Bellek Çalışmaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 121-149.

Marshall D, Murphy K P ve Tortorici Z (2015). Editor’s Introduction, Queering Archives: Intimate Tracings. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 1-10.

Mbembe A (2002). The Power of the Archive and Its Limits. İçinde: C Hamilton vd. (der) *Refiguring the Archive*, Cape Town ve Dodrecht: Kluwer, 19-26.

Medyascope (2019) Şehir Hepimizin: Reşat Ekrem Koçu ve İstanbul Ansiklopedisi Projesi. https://youtu.be/g2n6H7K_go8. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

Nalçaoğlu H (2009) “Arşivselliğin” Kapanışı: Toplumsal Hafıza ve Arşiv Olarak İnternet. *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Voyvoda Caddesi Toplantıları*. http://www.obarsiv.com/pdf/halil_nalcaoglu.pdf. Son erişim tarihi, 19/05/2021.

Özberki A (1984). Bir Tanığın Seyir Defterinden: De Chirico’dan Koçu’ya Sabiha Bozcalı’nın Olağanüstü Serüveni. *Milliyet*, 13 Mart.

Özdemir Y (2019). *Osmanlı’da Pederasti (1451-1839)*. İstanbul: Libra.

Özel O (2012) *Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamukciyan K (1990). Reşad Ekrem Koçu’dan Hatıralar. *Tarih ve Toplum*, 83 (Kasım), 49-51.

Pamuk Orhan (2016). *İstanbul: Hatıralar ve Şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SALT Online (2019). Edhem Eldem “Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi” | SALT Beyoğlu. <https://youtu.be/BrQc5keYoks>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

- Sarıtaş E (2020). *Cinsel Normalliğin Kuruluşu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Heteronormatiflik ve İstikrarsızlıkları*. İstanbul: Metis.
- Schick I C (2017). Sunuş. İçinde: I C Schick (haz.), *Hûbân-nâme-i Nev-edâ: Bir İstanbul Esnaf Güzellemesi*, İstanbul: Kalem ve Hokka Yayınları.
- Sedgwick E K (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.
- Sedgwick E K (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Semerdjian E (2012). "Because He is so Tender and Pretty": Sexual Deviance and Heresy in Eighteenth-century Aleppo. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 18 (2), 175-199.
- Steedman C (2002) *Dust: The Archive and Cultural History*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Stoler A L (2002). Colonial Archives and the Arts of Governance. *Archival Science*, 2, 87-109
- Ulucutsoy Hasan. "Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi." *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 no.1 (Bahar 2015): 103-125.
- Yücel E (2019). *Reşad Ekrem Koçu: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ.